

3/11
№ 874
НѢКОЛКО ДУМИ

ЗА

БЪЛГАРСКОТО ОБИЧАЙНО ПРАВО

ОТЪ

СТЕФАНА С. БОВЧЕВЪ

(съ прибавка: началото отъ Сборника на бълг. юридически обичай).

—)←(—
ПЛОВДИВЪ

ДРУЖЕСТВ. ПЕЧАТНИЦА „ЕДИНСТВО“

1893

№ 844

II 1122

~~III - 2 - 13~~

НѢКОЛКО ДУМИ

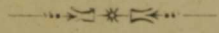
ЗА

БЪЛГАРСКОТО ОБИЧАЙНО ПРАВО

ОТЪ

СТЕФАНА С. БОВЧЕВЪ.

ПЛОВДИВЪ

ДРУЖЕСТВ. ПЕЧАТНИЦА „ЕДИНСТВО“

1893.

Настоящата книжка е прѣпечатана отдѣлно изъ статиитѣ, обнародвани въ списанието „ЮРИДИЧЕСКИ ПРѢГЛЕДЪ“, което излазя подъ редакцията на С. С. Бобчевъ и М. Ив. Маджаровъ въ гр. Пловдивъ, 1893 г.

НЪКОЛКО ДУМИ

ЗА

БЪЛГАРСКОТО ОБИЧАЙНО ПРАВО.

I.

Происхождението на обичайното право и отношението му съ писаното.

Историята на всѣко едно законодателство, колко и на-прѣднѣло да е то сега, захваща се отъ историята на обичайното право. Писаното право е послѣдствие отъ тържеството на държавната власт надъ всички по-прѣдишни сили на обществото. Най-напрѣдъ, въ раннитѣ, първобитни врѣмена на живота, всички народи и общества сж се ръководили за уреждане прѣспирнитѣ си и взаимнитѣ си правоотношения съ правила, които нийдѣ не сж били писани. Та тогазъ е нѣмало и не могло е да става дума за писани закони, понеже е нѣмало никаква писменность.

„Несъмнѣнно е, че въ този периодъ, казва Менъ, не е съществувало никакво понятие за каквато и да било законодателна власт или даже за отдѣленъ законодатель. Тогазъ понятието за законъ е отговаряло по-вѣрно на понятието за обичай или даже на понятието за привычка. То е било едно понятие въ въздуха (*dans l'air*), както казватъ френцитѣ. Единственното прѣдставление за правдата и неправдата, което е имало силата на авторитетъ, е бивало нѣкое рѣшение на сждия, основано на факти, безъ да се прѣдполага нарушенъ законъ, таквъзъ рѣшение, което е било първи пътъ внушено на сждията отгорѣ, когато е билъ повиканъ да се произнесе.“ Споредъ мнѣнието на Мена, подобни рѣшения, по-право повелѣния, исходящи изъ волята на нѣкой родоначалникъ, старѣя, патриархаленъ деспотъ, въобще на прѣднитѣ хора въ рода или племето, които той нарича аристокрация, сж били първитѣ, най-стари юридически норми. Тѣ сж бивали приемани, често прилагани и усвоявани отъ народа, до колкото сж били справедливи, съгласно неговото въззрѣние. Така се е появило обичайното право на народитѣ.

„До изнамѣрванието на писмото, казва сжщий авторъ, и прѣзъ продължението на цѣлий дѣтински периодъ на искуството,

аристокрацията, облѣчена съ прѣимуществото да съди, била е единичкий органъ, чрѣзъ който сж могли колко-годѣ да се запазятъ обичаитѣ на рода или на племето. Вѣрността и точността на тѣзи обичаи сж пазели, до колкото се може, като се вѣвѣрявали на паметъта на ограничено число членове въ общината.“

Много по-сѣтнѣ, когато родоветѣ и племената съставили по-голъми единици, когато се появили и зели да заякватъ държавитѣ, когато надъ една държава, като по-голъмко цѣло, се появила държавна властъ и станжло нужда щото държавни органи — съдии — да уреждатъ тѣзи правоотношения и прѣпирни, тогазъ станжло нужда да се запишжтъ, както прѣди, съществующитѣ обичаи, така също и да се слагатъ върху книга новитѣ наредби и законоположения, издавани отъ върховната властъ.

Тогазъ именно естественно е възникнжлъ въпросътъ: до колко новосъздаденото законодателство е било длъжно и до колко е могло да отмѣни силата на обичаитѣ, установени отъ незапомнени врѣмена.

Този въпросъ е билъ разрѣшенъ различно въ разнитѣ европейски държави. Въ Англия силата на обичайното право (*common law*) не само сѣ почита и прилага еднакво съ писаното право (*statut law*), нъ даже се прѣдпочита: то служи като едно сигурно срѣдство за да се провѣрява конституционността на законитѣ, които се гласуватъ отъ парламента и отсѣтнѣ обнародватъ, като държавни, писани закони.

Въ другитѣ европейски държави, гдѣто държавната властъ се е развивала по-инакъ отъ колкото въ Англия, гдѣто централната властъ е могла по-лесно и по-скоро да добие прѣобладающи сили и значение, обичайното право е трѣбвало да се умърлуши прѣдъ писаното. Изобщо може да се каже, че въ европейскитѣ държави обичайното право е имало да се бори съ писаното въ неравна борба, сѣтнина, отъ която е била една спогодба, основана на слѣднитѣ условия: 1) законътъ опрѣдѣлява степенъта на дѣйствителността на обичайното право, т. е. постановленията на обичая се прилагатъ до толкозъ, до колкото това го допуща законодателната властъ; 2) нѣкои законодателства изрично и прѣко изброяватъ случаитѣ, когато бива да се ржководи съдията отъ обичая.

Така що обичайното право, което е било искључителна

дѣйствующа форма на законодателство въ първобитнитѣ врѣмена, и до сега, даже за въ най-образованнитѣ господарства, е необходимо да се знае. Неговитѣ постановления обаче за насъ младъ народъ съ млада държава — сж още повече важни, тъй като нашето писано законодателство отъ старо врѣме е още неиздирено, а пъкъ и новитѣ си закони ние сме принудени да създаваме сега изново, на бърза ржка и за всички почти отрасли на държавно-народний ни животъ.

За насъ, нашето обичайно право е источникъ драгоцененъ, отъ който ние трѣбва да почерпимъ основитѣ за едно чисто-народно законодателство, съгласно съ духа и възрѣвнията ни, а не чужди за тѣзи народно-правни възрѣвния и натрапено нему само извѣнъ. И това е твърдѣ понятно. Законътъ само тогазъ ще бѣде основателенъ, ягкъ и справедливъ, когато неговитѣ начала почиватъ върху народно-правнитѣ възрѣвния. Въ противенъ случай, т. е. когато единъ законъ се натрапва народу върѣвки и противъ неговитѣ погледи и мисли, такъвъ законъ не може да се прилага напълно, — ще се намѣржтъ много пжтеки за нарушението му или поне за изобиколванието му; или пъкъ и кога се приложи, то ще бѣде насилственно, а това не може да бѣде нито въ интереса на правосъдието, нито пъкъ е съгласно съ държавната политика.

Въ основа на съврѣменното българско законодателство трѣбва да се положжтъ: 1) прѣди всичко народнитѣ юридически възрѣвния и обичаи; 2) старитѣ законодателни паметници, макаръ и въ тѣзи недостатъчна форма, въ каквата ги имами; 3) турскитѣ и каноническитѣ закони, дѣйствующие до сега у насъ и 4) новитѣ правни погледи на науката и на културнитѣ съврѣменни законодателства.

Наший законодатель до сега е прибѣгвалъ почти исключительно до послѣдний источникъ, отъ гдѣто богато-богато е черпалъ съдържание за създаване новитѣ ни процессуални и материални закони. Това отношение къмъ работата имаше своето оправдание въ обстоятелството, че при нѣманието на никакви положителни норми за нѣкои материи по правото у насъ, ставаше налѣжаща необходимостъ да се създаде на бърза ржка, та макаръ и що годѣ. Ето какъ трѣбва да си тълкуваме прибрзванieto въ изработванъе, прѣдлаганъе, гласуванъе и обнародванъе на законитѣ за настояничеството и

наслѣдството. Тия два закона обаче съдържатъ много норми, които никакъ не сж сходни съ народнитѣ ни въззрѣния.

Мимоходомъ, само за да не бждемъ голословни, ще поменемъ, напр. за това гдѣто споредъ нашия законъ за настойничеството на най-голѣмата сестра въ домакинството не се допуща да бжде настойница или подъ-настойница. Нашия законодатель наистина въобще е припозналъ правото да бжде настойникъ по-право останжлий домакинъ въ голѣмата челядь, която той нарича семейна община; съ това той е направиль едно важно зачитание на народнитѣ въззрѣния. Споредъ тѣхъ, умрѣ ли домакинътъ на една челядь, него замѣства въ всичкото управление на кжцата или най-старий синъ, или жена му, ако нѣма такъвъ, или други нѣкой отъ членоветѣ на челядта. Той може да бжде замѣстенъ споредъ обичая даже и отъ женски членъ въ челядта, напр., отъ най-старата си дъщеря или отъ сестра си. Така що заблѣжката къмъ чл. 4 отъ зак. за настойничеството, която гласи: „въ семейната община настойничеството върху непълнолѣтнитѣ принадлежи на главата на семейството, споредъ обичая,“ — много ще помогне да се поправи тѣзи исключителность въ вреда на жената. Но, страхувами се, да не би не всѣкога да се тълкува тѣзи блѣжка разширително т. е. че жена, мома, като е главата на семейството въ семейнитѣ общини, тя ще се счита настойница по право. Освѣнь това едно подобно постановление на нашия законодатель, съгласно съ народнитѣ обичаи, трѣбваше да се разширочи и върху обикновеннитѣ челяди, т. е. и за малкитѣ, а не само за голѣмитѣ (задругитѣ, семейнитѣ общини).

Тѣй както сега е членъ 4 въ свързка съ чл. 51 п. 3 отъ 3. за Наст. както казахми, може да не се приложи не само въ малкитѣ челяди, ами даже и въ семейнитѣ общини и да не се позволи на сестра да бжде по-право настойница, дору и тогазъ когато е прогласена за глава на домакинството. А пкъъ 3 п. отъ 51 членъ е и самъ по себе противенъ на народнитѣ правни въззрѣния, споредъ които жената, като въ скжцата челядь, може да бжде настойница не само кога е баба и майка, нъ и въ всѣки случай.

Друго, още по-важно и пълно съ врѣдителни послѣдствия е новото законоположение, което се създаде по раздѣляньето у насъ на наслѣдството слѣдъ смъртьта на главата на

челядта. Обязателното дѣление, което като че се налага отъ закона, отъ буквата и духа му (чл. 128 и 237 отъ закона за наследството), върху членовѣтъ на челядта, слѣдъ смъртта на тѣхний родоначалникъ, ще поведе самò по себе си къмъ най-гибелнитѣ сѣтнини. То ще срути изъ основа якитѣ прѣдания за неизбежността на челядта, за недробимостта на челядната държава (недвижими имоти: ниви, ливади, лозя, джбрави, пасбища и пр.). Едно късче нива отъ увратъ и отъ лѣха ще може сега да се дроби на педи и метри. Между това, законодателятъ у насъ можеше твърдѣ лесно да прѣдвари това прѣдстояще зло съ една бѣлѣжка, напр., че въ селскитѣ челяди, слѣдъ смъртта на главата на челядта, дѣлба не може да стане, ако има такъвъ обичай, до порастванье на малолѣтнитѣ чеда на домовладиката, или же съ друго нѣкое поправянье, което въ всѣки случай, да запазѣше отъ катурвание и рушенье и безъ това гинѣщата наша челядна селска община. А тѣй както е трѣгнѣло, надребняваньето на земнитѣ участъци може ускори и съсипваньето на малкитѣ земледѣлци, като отвори пътъ за погълтаньето имъ отъ голѣмитѣ чифликчии или поне за обръщаньето имъ въ тѣхни работници.

Сжщо е противъ народнитѣ въззрѣния въ Зак. за наследството чл. 21, споредъ който дѣцата на единъ наследодателъ, безъ разлика на полъ, наследватъ по равни части и на глава имотитѣ на покойний.

II.

Имами ли обичайно право и гдѣ се нахожда то?

„Вие поменавате за наши староврѣмски законодателни паметници; вие ни разправяте за бѣлгарско обичайно право — а не ни обаждате гдѣ сж тѣ, да ги видимъ че да повѣрваме:“ — чували сме и чуваме ние отъ нѣкои млади, па и стари, юристи, за които не сжествува друго законодателство освѣнь писаното и истълкуваното отъ авторитетнитѣ професори и коментатори. — „Гдѣ сж, питатъ тѣ, нашитѣ стари сборници, каквито сж у русситѣ — *Руская Правда*, у чехитѣ — *Конродова Правда*, у малоросситѣ — *Литовский Статутъ*, у поляцитѣ — *Вислицкий Статутъ*, у сѣрбитѣ — *Душановий Законникъ*, у хърватитѣ — *Винодолекий статутъ*, у френцитѣ — тѣхнитѣ голѣми и малки общи и частни кутюмие (обичайни сборници),

у германцитѣ — разнитѣ шпигели (sacksenspiegel, schevabenspiegel, саксонско огледало, швабско огледало) и пр. и пр? "

То се знае, че нѣма по-глухъ отъ тогозъ, който не ще да чуе. Нѣма и по-неразбранъ човѣкъ отъ тогозъ, който, обеснявайте му колко щете, той не ще да разбере. Противниците на нашето обичайно право — било писано или неписано, сж отъ тѣзи категория. Не за тѣхъ обаче се отнасятъ тѣзи наши бѣлѣжки.

Длѣжни сме прѣди всичко да обадимъ, че е още единъ голѣмъ въпросъ да ли ние нѣмами староврѣмски писменни, законодателни паметници. Държава, като българската, която е карала да трепере отъ нейното побѣдоносно орѣжие Византийската империя, която е станжала посрѣдница за прѣдаване книги, канони и номоканони по другитѣ славянски земи, която е имала своя златенъ вѣкъ на просвѣтително разцвѣтяване, тѣзи държава не е могла да живѣе безъ никакви закони писани и неписани. Това априористическо сжждение се подкрѣпя обаче отъ цѣлъ редъ исторически данни, между прочемъ отъ въпроситѣ и отговоритѣ, размѣнени между българскитѣ посланници и папа Николая въ Римъ прѣзъ царуването на Бориса.

Не му е тукъ мѣстото да влязми въ разискването на тѣзи въпроси; става нуждно обаче да поменемъ, че българскій историкъ на правото има богати и непожтнати рудници за разработване. Младитѣ наши юристи, на които принадлежи свѣтлото бждще на научна разработка българското право въ историческо и формално-догматическо отношение, сж честити! Вече нѣколко стари работници имъ сж посочили пътя. Профессоритѣ Павловъ, Калачовъ, Раненкапфъ, Дубнински, и съ тѣхъ на едно Хубе и Богишичъ вече сж насочили: 1) че *Закунгъ судний людемъ*, закона градъскаго, закони селскіе, които сж напечатани въ Номоканона (кормчията) сж български компилации; 2) че тѣ сж по-стари отъ „Руската Правда,“ въ която много статии сж отъ български изворъ, както и языкътъ ѝ е повече старо-български; 3) че тѣ сж писани въ врѣме отъ **IX** — XI столѣтие, когато славянската писменность се е съсрѣдоточявала само въ България.

Но казахми, тукъ не му е мѣстото да се спирами върху тѣзи ако и крайно любопитни и интересни въпроси за българското староврѣмско право.

Обстоятелството обаче, че ние сме нѣмали такива писмени паметници за обичайното право, каквито сж се запазили у другитѣ славянски и чужди народи, ни най-малко не е доказателство, че ние нѣмаме никакви народни юридически обичаи. Нѣкои отъ нашитѣ юристи често пхти, и безъ да се стѣняватъ, заявяватъ доволно на високо, че обичайното ни право било басня. Нѣ фактитѣ сж на лице и тѣ не могатъ да се игнориратъ.

Истина е, че ние нѣмаме народно обичайно право, събрано въ сборници, записано и кодифицирано, защото до сега никой не се е потрудилъ да събере, а още повече да издаде въ едно цѣло, каква годѣ сбирка на нашитѣ юридически обичаи. И ако се задоволимъ само да питами: гдѣ е нашето обичайно право? то се знае, че никога нѣма да имаме ни единъ сборникъ, ни единъ кодексъ по тѣзи часть.

До сега рѣдко се обръщаше внимание на нашето обичайно право. Опититѣ на разни частни лица да събержтъ колко годѣ юридически обичаи, като опити принадлежаци на частната инициатива, сж или слабо сполучили или, колкото сж сполучени останали сж ненапечатани, по нѣманье на срѣдства.

Появихъ се у насъ до сега малки работи и слаби сбирки, обаче до сега направеното е нищо въ сравнение съ онуй, което трѣбваше и можеше да се направи.

Сега, слава Богу, у насъ се основа български юридически факултетъ, въ който твърдѣ естествено, българското народно право, разбира се и обичайното, неможахъ да не намѣржтъ своитѣ катедри. Чухми вече официално да се прогласява налѣжащата нужда за изучванието на нашитѣ право-обичайни институти.

До сега въ тѣзи областъ имаше една полу-тъмнина, една дрезгавина. Тъмнината се разсѣйва; зарята се задава.

Народното ни обичайно право въ всеки случай е съществувало и съществува, въпрѣки игнориранието му отъ всички ни. То ще съществува, както и до сега, разбира се, като се промѣнява, измѣнява и прѣобразява съвършено, както всички учрѣждения и наредби въ живота, както всички произведения на човѣшката мисль, находящи се подъ влиянието на срѣдата на съврѣменнитѣ вѣяния и норми, въсприемани доброволно или насилствено.

Българското обичайно право още живѣе въ срѣдата на

българския народъ, особено тамъ по-дълбоко въ онѣзи пластовете на народната масса, до кждѣто не е досѣгнжло всеуравниющата, а по нѣкога и всеунищожаящата ржка на новата култура.

Четиристотинъ и педесетъ годишното турско робство, защо да го не исповѣдами, твърдѣ малко е повлияло за измѣнение на народний правови битѣ. Благодарение на обстоятелството 1) че турската култура не е била по-висока отъ нашата; 2) че една съвършено различна религия ни е дѣлила отъ турцитѣ, ние като народъ *твърдо малко* нѣщо сме заели отъ тѣхъ въ държавно-правнитѣ си въззрѣния. При това може да се приложи че и *застото*, колкото е, ставало е на *заемъ*: и турцитѣ сж заели, и ние. Даже взаимодѣйствието е било таквозъ щото, ако сѣднѣхми да изучимъ нѣкои мнимо заети турски норми и институти, ние ще намѣримъ, че сж по-български, отъ колкото турски. Има едно най-краснорѣчиво доказателство, че нашия юридически битѣ е останжлъ сравнително непокжтнхтъ или, по-право покжтнатъ съвсѣмъ малко отъ турското държавно-правно влияние. Това доказателство се крие въ въззрѣнията и обичаитѣ на нашия народъ за наслѣдството. Както се знае, мюсулманското шерийско право дава дѣлъ, ако и на половина, и на дѣщерята отъ мюлка (пълната собственост); турското законодателство за земитѣ (ерази миріе) дава на дѣщеря и синъ еднакво да наслѣдватъ (чл. 81 — 83 отъ Зак. за земитѣ и чл. 1 — 3 отъ Зак. за разширение наслѣдственитѣ части отъ 1867). Между това, добрѣ изучени юридическитѣ ни обичаи привождатъ къмъ заключението, че дѣщерята при синове, не наслѣдва, защото тя остава бащината си кжца и отива да бжде работница и събирателница на имотъ другадѣ, защото тя не продължава рода, соя и кореня на родоначалника и защото тя, веднѣжъ омжжена, става като чужда за челядта.

Азъ лично съмъ поставялъ на таквизъ дѣщери, особито отъ родопскитѣ села, въпроси: защо тѣ не щжтъ наслѣдство отъ баща? „Защото, отговаряха тѣ, „адетя е таковъ“ и „ние нѣма да правиме новъ законъ.“

Ние сме распитвали и узнали, че въ много отъ чисто българскитѣ градове и села, турскитѣ власти сж прѣдоставяли пълна общинска и сждебна автономия на старѣитѣ, коджабашиитѣ, чорбаджитѣ и пр., като имъ сж казвали: „сж-

дете споредъ адетя си;“ — „свършете еди коя си работа по между си, по вашему.“ И тогазъ, когато нѣкоя неблагодарна страна изискваше щото непрѣменно „кадията“ или „хюкюматътъ“ (правителството) да се произнесе по нѣкоя прѣспирни или тжжба, кадинтѣ и хюкюматътъ се отнасяхъ до старѣитѣ и прѣднитѣ хора въ мѣстото за да взематъ тѣхното мнѣние.

Не само, че турското влияние не засѣгаше българскитѣ обичаи, нѣ то ги даже ограждаше по единъ доволно грижливъ начинъ. Оставамъ на страна твърдѣ любопитний въпросъ на обратното въздѣйствиe, което е ималъ българскій юридически битъ върху турскій. Слѣди, и явни до очевидность, се находдатъ даже въ турскитѣ писани, и рани и сѣтнѣшни, закони, между прочимъ ще поменемъ въ особеннитѣ распореджания на закона за земитѣ, въ института на общинскитѣ земи, пастбища и гори, яйлаци и пр.

Като прѣлистимъ турското *Меджеле* (Сборникъ на граждански закони) ние ще видимъ цѣль редъ постановления, които сж зети отчасти отъ шерната, нѣ които въ всѣки случай говорѣтъ въ полза на грижата у турскій законодатель да се запазѣтъ обичайтѣ. Обичайтѣ, казва турскій законодатель, владѣе. Обичайтѣ и навикътъ се зематъ като основания за разузнавание духа на закона и цѣльта на законоположителя. Не се гледа да ли обичайтѣ е общъ или частенъ. Въ чл. чл. 36 — 46 отъ Меджелето ние четемъ както за условията и силата на обичайтѣ, така още и за тѣхното съотношение къмъ писанитѣ закони и къмъ писанитѣ задължения и договори на частнитѣ лица. *)

До толкозъ турското законодателство уважава обичайтѣ щото новото Т. Гр. Сждопр. (чл. 80) гласи, че отъ обичайтѣ зависи да се допустѣхтъ или не свидѣтелски доказателства въ извѣстни случаи. Напр., ако споредъ обичая за дадено задължение не се изисква писменъ документъ, то подобно задължение може да се доказва съ свидѣтелски показания и обратно. Трѣбва да приложимъ, че това е за суммата до 5000 гр., тѣй като за количества по-голѣми, сжщитѣ новъ членъ отъ турската процедура задължава щото договоритѣ и задълженията да ставатъ писменни.

*) По тоя въпросъ, за значението и силата на обичая, споредъ турското право, дѣйствование и дѣйствующе още у насъ, имаи приготвена особна статия, която ще бжде напечатана по-късно.

Нъ така или инъкъ, а нашии юридически битъ е билъ запазенъ твърдѣ много подѣ турцитѣ. Събирачитѣ на нашитѣ юридически обичаи въ разни кхтове на отечеството ни лесно могатъ да се увѣржатъ въ това. Било въ прѣданията, било въ разказитѣ на старитѣ хора, било въ самитѣ правоотношения и земания-давания, внимателний наблюдатель ще схване лесно чисто обичайни норми и правила. Освѣнь това тѣзи норми живѣжатъ още запазени въ цѣлостъ или въ приживѣли остатки въ нѣкои обряди и форми, както при извършване на нѣкой обичай, сжщо и при обикновеннитѣ расправи. Най-послѣ въ народнитѣ приказеки, нѣсни и пословици опитний правникъ лесно може да распознае и да извади на явѣ множество таквизъ обичайно-правови норми.

Ето гдѣ се нахожда българското обичайно право. Ето гдѣ трѣбва да го диримъ за да го намѣримъ и, нека добавимъ, до гдѣто му е врѣмето. Казвами това, понеже старото обичайно право гине наедно съ хората отъ по-старото врѣме. То се прѣдава и на по-новитѣ хора, на по-младитѣ, обаче не трѣбва да се испуска изъ видѣ, че по-младитѣ хора сж подѣ влиянието и на нови мировъзрѣния, породени или натрапени на обществото ни, и подѣ натиска на тия послѣднитѣ, нѣма сѣмѣние, промѣняватъ се и погледитѣ върху това обичайно право. Пазителтъ му, па който и да е билъ безъ да се сѣти ще измѣни въ своето разбиране, а слѣдователно и въ своето разказване и обяснение онова, което е знаялъ по нашето обичайно право.

„За какво право ни расправяте вне, ще кажътъ и казватъ нѣкои, когато юридическитѣ обичаи не сж еднакви даже въ двѣ села, въ двѣ околии, а камо ли въ два окржга и въ разнитѣ области на българското отечество. Тамъ гдѣто нѣма опрѣдѣленность, ясность и *обща распространенность* на едно правило, неможе и да се говори за неговото приemanъе и предлаганъе като обичайна норма.“

Това възражение на първи погледъ като да прѣдставлява отъ себе нѣщо твърдѣ сериозно. Нъ това е така на първи погледъ и то може да се чини само на оногось, който не е изучвалъ нашитѣ обичаи. Наистина, въ народно-юридическитѣ ни обичаи сжществува доволно голѣмо разнообразие, особенно въ нѣкои институти. Това се обяснява впрочемъ отъ многообразието на самитѣ мѣста, както и на различнитѣ условия и влияния

на живота, въ които се нахождатъ жителитѣ на тѣзи мѣста. Обаче събрани, наредени и систематизирани нашитѣ юридически обичаи прѣдставляватъ въ общитѣ си начала едно, достойно за удивление, стройно цѣло, достойно и за повечко голѣмото уважение на нашия юристъ. Не само у насъ, нѣ и у другитѣ народи, въ Руссия и въ Франция, мѣстнитѣ юридически обичаи сж прѣдставлявали такъвъ калейдоскопъ отъ разнообразни форми, родове и видове, щото и тамъ въ всеко врѣме е имало противници на народното обичайно право. Тѣ сж възразявали сжщо така както и сега нашитѣ противници. Но обичайното право и тамъ е взело своето, както вѣрвами ще стане и у насъ.

Ние сме нанѣлно убѣдени че незачитанието, съ което мнозина се отнасятъ къмъ нашето обичайно право, произлазя отъ туй, че тѣ не сж имали възможность да се запознажтъ съ него и че нашитѣ свѣденія по тоя прѣдметъ сж твърдѣ малко и неясни. Ний прочее не можемъ и не трѣбва твърдѣ да обвиняваме никого въ това незачитание.

III.

Значението и задачата на обичайното право.

Издирванъето и събиранъето на нашитѣ юридически обичаи има сжщественна важность за настоящето и бждущето ни законодателство. Ако и да се прибърза у насъ съставлението на частични кодекси по отдѣлни институти на гражданското ни право (законъ за настойничеството, отъ 27-й ноемврий 1889 г. законъ за наслѣдството 17-й декемврий 1889 г. и закона за задълженията и договоритѣ отъ тѣзи година), тѣзи законници има да бжджтъ поправени, измѣнени и донѣлнени на основание онѣзъ материали, които оставатъ за сега още неизвѣстни на законодателя.

Цѣльта на тѣзи ни бѣлѣжки не е да подлагамъ на критическо разгледванъе гласуванитѣ и прогласенитѣ (промулгизираниитѣ) наши законници по гражданското право. Пжтьомъ само ще споменемъ, че ако не бѣхж се игнорирали во врѣме гласуванието на тѣзи закони юридическитѣ ни обичаи, не щѣхж да се натрапжтъ на нашия народъ противнитѣ на неговото правно гледание: даванието на наслѣдство на съпругата (съпружеска часть) толкозь по-малко, колкото повече има дѣца,

уравняването дъщерята съ сина въ право на наслѣдване баща си, лишението старата сестра отъ правото да бѣде на-стойница на малкитѣ си братия, право, което е дадено исключително на майката и на бабата и пр. и пр. въпроси, върху които вече имахми случай да говоримъ въ първата частъ на тѣзи наша статия.

Сжщо така нашитѣ законодатели и сждни сигурно щѣхж да бждтъ повече внимателни къмъ института на храненияето и осиновяването, споредъ обичаитѣ, ако бѣхж знаели въ що състоитъ тѣзъ обичаи и до колко тѣ сж се вкоренили въ народний битъ. Така що искарването на явѣ юридически-тѣ ни обичаи ще помогне не малко на законодателя въ изучаването, създаването на таквизъ норми, които да бждтъ най-сходни съ народнитѣ възрѣния. Както вече казахми, това е твърдѣ необходимо и важно, ако се иска да не ставатъ къртения на народния битъ и ако се иска да не се разваля почита на населението къмъ законитѣ. То е естествено нѣщо, че и когато се подчинява човѣкъ на едно прѣдписане, което му се вижда, по неговий умъ, за несъобразно съ справедливостта, той негодува противъ подобното законоположение и дири всевъзможни срѣдства за да не го изпълни.

Юридическигѣ ни обичаи, събрани въ едно цѣло, би достигнали още една практическа цѣль. Нашитѣ сждилица, които сж длъжни по нѣкога да ги прилагатъ, ще бждтъ до една значителна степенъ упжтвани отъ тѣзи сборки и въ случай на недоумѣние, ще остава да се доказватъ нѣкои отъ тѣхъ по надлѣжний редъ. Чл. 629 отъ нашето Гр. Сждопроизводство (чл. 265 отъ Врѣм. Сжд. Правила) прѣдписва, штоо Сждтъ да се ржководи, при нѣманѣто на закони по извѣстни въпроси, отъ общитѣ или мѣстнитѣ обичаи, съ условие че тѣ нѣма да противорѣчжтъ на общественния редъ и на добритѣ нрави.

Трѣбва ли да говоримъ за голѣмата полза, която ще извлѣче науката за българското право изобщо отъ искарването на видѣло юридическигѣ ни обичаи? Ако другитѣ наши обичаи, обряди и прѣдания иматъ припознатото имъ значение било за етнографията и историята ни, било за языка ни, то юридическигѣ ни битъ, освѣнь това свое значение, ще ни открие много нѣщо за народното ни правово творчество, ще ни разясни много до сега и за сега тъмни мѣста въ сжществуващитѣ правни институти, турски или наши, и ще по-

служи на учений юристъ твърдѣ много въ изучванъето на пригодността или непригодността на онѣзи нови наредби, които необходимостта е накарала законодателятъ ни да земе, макаръ и на бърза рѣка.

Та за да може да се говори за българско право у насъ, първата необходимостъ е да се узнажтъ какви сж и кои сж българскитѣ юридически обичаи. Между това у насъ е създадена вече и една катедра за прѣподаване историята на българското право. Тѣзи история като наука е немислима безъ събиранъето и изучванъето на правнитѣ ни обичаи, както е немислима науката за българската етнография безъ массата материяли по народний битъ, безъ съвокупността на тѣзъ народни умотворения, които се находдатъ расхвърляни въ разнитѣ сборници. Като първобитно право, изучванъето на обичайното право е въ състояние да освѣтли тъмнитѣ кжтове на минжлото и да посочи тѣзи начални основи, въ които се е зародилъ най-първенъ държавний ни животъ и послѣдующитѣ ни държавни наредби и законодателства.

Вече въ европейскитѣ книжници се появихъ твърдѣ много прочути съчинения, които поставихъ изучванието на обичайното, респективно на първобитното право, на първо мѣсто и така освѣтлихъ много моменти отъ староврѣмскій юридически животъ. Това ново направление, благодарение на блѣскавитѣ трудове на англичанина Мена и френеца Фюстель де-Куланжъ, успѣ да си завлада доволно здраво мѣсто въ историята на правото и на държавнитѣ учреждения (конституционното право), като отъ друга страна даде материалъ за усиляване на една млада, но важна за нашето врѣме наука -- социалогията*). Въ Руссия това направление има авторитетни прѣдставители въ лицето на Зиберъ, М. М. Кавалевскій и Кулишеръ.

Като наука обаче обичайното право е било най-обширно и основателно поставено въ классическитѣ съчинения на нѣм-

*) *Хапри Мень*, английскій ученъ, особенно обърна вниманието на учений свѣтъ съ своитѣ трудове: 1) *Староврѣмското право* (неговата връзка съ старата история на обществото и отношението му къмъ най-новитѣ идеи); 2) *Селскитѣ общини на Истокъ и Западъ*; — 3) *Най-старата история на учрежденията*. — Както *Староврѣмското право*, така и другитѣ двѣ съчинения на Мена сж имали до нѣколко издания на английски и сж прѣведени на всички почти европейски язици. — Фюстель-де-Куланжъ е написалъ классическото си съчинение *La Cité antique* (Староврѣмската община), което е имало не по-малкъ успѣхъ отъ трудоветѣ на Мена.

скитѣ учени правници, Савиньи и Пухта и въобще отъ основателитѣ на така нарѣчената нѣмска историческа школа, на чело на която сж били поменатитѣ знаменитости. Тѣхнитѣ трудове сж дали потикъ за изучванѣто на обичайното право съ по-голѣма енергия въ Руссия и въ другитѣ славянски земи.

Въ Руссия особено много сж работили въ тѣзи область Якушкинъ, г-нъ и г-жа Ефименко, Котляревский, Оршанский, Пахманъ, Смирновъ, П. А. Матвѣевъ, Леонтовичъ, М. М. Кавалевский и др.*).

IV.

Какво е направено у насъ за изучванѣто на обичайното право?

Първи единъ чужденецъ е повдигналъ у насъ въпроса за събиране на юридическитѣ ни обичаи. Нашата съдба е таквазъ! Чужденци да даватъ потикъ за изучванѣ на народната ни история, чужденци да ни посочватъ драгоценноститѣ въ нашата етнография, чужденци да ни отварятъ очитѣ и върху българското право! Въ 1867 --- 1871 г. Д-ръ В. В. Богшичъ **) издава своето «*Опжтване за описване правозитѣ обичаи, които живеятъ у народа.*» Тѣзи программа първи пхтъ се появи въ 1867 год. на хърватски, а допълнена отсѣгитѣ и нѣколко пхти се печати и прѣпечатва. Найпълното издание на тѣзи программа е било прѣведено на български отъ г-нъ П. Оджакова и издадено въ Прага 1874 год. подъ горното заглавие.

Д-ръ В. Богшичъ е билъ дълго врѣме профессоръ на Новоросийскій университетъ; нѣ послѣднитѣ 15 години погълнахъ вниманието му въ съставянieto на Черногорския Граждански законникъ (*Опѣци имовински законникъ за княжесвину Црну Гору*). Тоя законникъ влѣзе въ сила въ Черна Гора отъ 1 юлий 1891 год. Подробни свѣдения за дѣятел-

*) Върху чуждата и въ частности върху руската книжина по обичайното право читателтъ ще намери обширни посочвания въ брошурката: *За събиранieto и изучванieto на народнитѣ юридически обичаи* отъ С. С. Бобчевъ. Прѣпечатано, съ добавка отъ пер. си. Наука. Пловдивъ. Областна печатница. 1883. Стр. 26. Не повтаряи на това мѣсто тѣзи посочвания за да не се запеме много мѣсто съ статията ни, която и безъ това се продължи.

**) Богшичъ Валтазаръ, Далматинецъ, по происхождение е единъ отъ знаменититѣ южно-славянски учени по етнографията и обичайното право. Той е училъ правото и филологията въ Виена, Мюнхенъ, Берлинъ и Парижъ. Много отъ рано той се е посветилъ на изучванieto на правния битъ у славянитѣ и особено у южнитѣ.

СБОРНИКЪ

НА

БЪЛГАРСКИТЪ ЮРИДИЧЕСКИ ОБИЧАИ

Събралъ и наредилъ

С. С. Бобчевъ

ЧАСТЪ ПЪРВА

ГРАЖДАНСКО ПРАВО

ОТДѢЛЪ I

СЕМЕЙНО ПРАВО.

Съчинения и преводи на С. С. Бобчева

Плгуване около свѣта. (Етнографически и географически разкази). Издава Бълг. Печатарско дружество „Промисление“ Цариградъ, 1873. Цѣна гр. 12

Ключътъ на науката или всѣкидневни явления въ природата, пояснени отъ Д-ръ В. С. Брюера. Издава същото дружество. Цариградъ 1874. стр. 382. Цѣна гр. . . . 20.

ВенIAMинъ Франклинъ. — (Биографическо-исторически очеркъ) — отъ Мише. Издава същото Дружество Цѣна гр. 10.

История на Османското Царство. Изд. същ. Печатарско Др. Цѣна гр. 10.

История на русско-турската война. Издава Н. Теодоровъ. — Руссе 1879. Цѣна фр. . . 1 1/2

История на Българский Народъ. съставена по разни източници. Издава Хр. Г. Дановъ. Пловдивъ. 1881. стр. 296 на голѣми 8-ни. Цѣна фр. . . 2 1/2

Краткъ учебникъ върху българската история отъ най старо време и до днесъ. Трето преработено издание. Издава Дановъ. Пловдивъ. 1885. стр. 137 на 8-ни. Цѣна фр. 1.

Кратки разкази изъ българската история (отъ най-старо-време до днесъ). Второ преработено издание. Издава Дановъ. Пловдивъ. 1885 г. стр. 64 на 8-ни Цѣна стот. . . 40

За събирането и изучаването на народнитѣ юридически обичаи (брошура) Пловдивъ. 1883.

Готови за печатанье :

Сборникъ на народнитѣ юридически обичаи. Часть I. Отдѣлъ II, III и IV върху вещното, обязательственното и наслѣдствено право.

Юридически въпроси. (Сбирка на статии, помѣстени въ периодич. списание „Наука“ и въ газ. „Марица“).

Цесаръ Беккария. — За престѣпленията и наказанията. (Преводъ).

ОТДѢЛЪ I

СЕМЕЙНО ПРАВО

I

Домакинство или фамилия.

I-й въпросъ. — Какъ живѣятъ по васъ: въ голѣми или малки домакинства? Ако има говече домакинства, то по колко души сж въ тѣхъ? Смѣтатъ ли се и слугитѣ въ домакинството? Какъ се казва на домакинството (домъ, родъ, челядь, кѣща)?

Бѣл. къмъ въпроса. „Голѣмо домакинство“ се казва, кога живѣятъ на едно баща съ женитѣ си синове, съ вѣудитѣ си и пр. „Малко домакинство“ се казва, кога е само баща съ синове и дѣщери, още неженени.

Отговори*). — Ахж-Челебийско. — Отъ незапомнени врѣмена въ цѣлата Ахж-Челебийска околностъ, хората живѣятъ въ малки домакинства. Домакинството се състои отъ мъжтѣ, жената и нежененитѣ синове и дѣщери. Ратаитѣ и ратакинитѣ не се смѣтатъ въ домакинството. Чирацитѣ и калфитѣ — тоже.

За доказателство на това, че ратаитѣ, чирацитѣ и пр. не съставляватъ часть отъ домакинството, служи ни единъ народенъ обичай, забѣлженъ въ нашето село. На 5-й януарий вечеръ, т. е. сръдцу Водници, въ всеко домакинство или както се нарича по насъ *кѣща*, се пече пита, въ която замѣватъ една сръбърна пара и варятъ пшенища. Когато да вечерятъ, запалватъ една вошена свѣщъ предъ иконата, каквато има въ всека кѣща на нарочно опредѣлено мѣсто, наломватъ питата, та че я раздѣлятъ на толкова парчета, колкото души сж *вжтрѣшнитѣ* (тѣй се казватъ членовѣтъ на домакинството), безъ да смѣтатъ въ това число *вжшнитѣ*, т. е. ратаитѣ и пр. Въ чистото парче се найде сръбърната пара било му за добро.

Домакинството се зове *кѣща*. *Нова кѣща* се основава, когато единъ синъ слѣдъ като си направи или купи кѣща, ожени се и излѣзе отъ старата кѣща.

Добричъ и Мусатлий. — Въобще живѣятъ на *голѣми челяди*, които се броятъ за една *кѣща*. Женени или не, синовѣтъ живѣятъ при баща си. Така и дѣщеритѣ, догдъ се ожениатъ. Слугитѣ не се броятъ за членове на домакинството.

*) Предисловието къмъ тази книга съдържа пространенъ разказъ: какъ е събранъ материалътъ на този трудъ и кои лица сж дали писани отговори.

Домакинството се зове *кѣца*.

Евджилери (Чирпанско). — Въ нашето село Евджилери живѣятъ повече въ малки домакинства. Случва се да има и голѣми домакинства. Въ такъвъ случай животътъ е добъръ, ако се слушатъ по-между си, и работата имъ се свършва много по-скоро.

Еленско. — Въ Еленско живѣятъ размѣсено: както въ голѣми, така и въ малки домакинства. Голѣмитъ домакинства сѣ рѣдкостъ. Случава се, че единъ баща глѣда кѣцата си пълна не само съ своитъ синове и дѣцери, нъ съ внуци и правнуци. Това е обаче преимущество на селата, или както ги наричатъ тукъ, на *колибитѣ*. Има челяди по селата отъ 15 — 20 членове.

Въ домакинството слугитъ не се смѣтатъ; нъ тѣ сѣ като и оловинъ членове отъ домакинството, защото, особно по селата, ядѣтъ наедно, съвѣщаватъ се наедно, оженватъ ги като свои и пр. Ако слугитъ сѣ прибрани като храненици или сѣ нѣщо рода, смѣтатъ се въ домакинството.

На домакинството въ Еленско казватъ *кѣца, домъ и челядь*

Казанлъшко. — Въ градъ Казанлъкъ обикновенно живѣятъ въ малки домакинства. До преди 7—8 години, имаше и нѣколко 4—5 голѣми домакинства, нъ сега и тѣ не съществуватъ. По селата има голѣми домакинства.

Въ малкитъ домакинства живѣятъ тѣй: бащата, като отхрани синове тѣ си, ако е въ сѣстояние, поддържа ги и ги храни догдѣ се оженятъ и слѣдъ това ги отдѣля. Ако ли не е въ сѣстояние, той ги поддържа догдѣ отрастѣтъ, дава ги на занаятъ или на работа и тѣ захващатъ сами да се поддържатъ и грижатъ за себе си още отъ малки.

Въ голѣми домакинства живѣятъ тѣй: бащата, като отхрани синове тѣ си и дѣщеритъ, всички работятъ наедно общата работа и каквото се спечели отъ страна прибира го бащата. Догдѣ не умре старийтъ, синове и дѣцери не се дѣлятъ. Само слѣдъ смъртъта му всѣкой етава отдѣленъ кѣцовникъ.

Слугитъ не се смѣтатъ въ домакинството. Домакинството се казва: кѣца, челядь или домъ.

Въ с. *Мзглижъ* на домакинствата казватъ *челвѣ* и тамъ има доволно голѣмки домакинства (до 16 души).

Въ с. *Яйнакли* догдѣ сѣ живи старитъ, домакинството не се разваля. Слѣдъ смъртъта на старийтъ, нежененитъ синове и

дъщеря оставатъ или при старата майка, или при някого отъ жененитъ си *батювци* (по-голъми братя), нъ никога при женени *какини* (по-голъми сестри). На малкото домакинство се казва *домъ* и *къща*, а на голъмото — *родъ*. Слугитъ не се смътатъ въ домакинството.

Копривщица. — По насъ живѣятъ въ малки домакинства. Слугитъ не се смътатъ въ домакинството. По насъ казоватъ на домакинство *домородство* или *вѣчило*.

Лъсковецъ. — Въ Лъсковецъ и околността, догдъ е живъ бащата, всичкитъ му дѣца живѣятъ въ една къща подъ управлението на бащата. Това се казва *голъма челядь*. Има и такива синове, които като се ожениятъ, следъ няколко години се отдѣлятъ отъ общата челядь и тогава въ истий дворъ или другагдъ съграждатъ си къща и си управляватъ сами имота. Има и братя женени, които не се дѣлятъ и живѣятъ наедно съ жененитъ си синове, и следъ смъртъта на баща си; така тѣ съставляватъ *задруги* (голъма къща или домакинство), напр. Матровци, Буировци, Беровци и пр. Нъ това е рѣдкость. Също е рѣдкость роднини въ по-далечна степенъ отъ сестри и братя съ дѣцата си да живѣятъ въ една задруга, както е у Сърбитъ. Но Шонито и Поляництѣ въ Видинско, Софийско и другагдъ живѣятъ въ задруги и съ по-нататашнитъ си роднини. Същото е и въ Пльвенско и Поляництѣ между Търново и Русчукъ. Въ Шонско сж въобще отъ 15—30 души въ една челядь.

Домакинството, кога е голъмо, казватъ: *общо живеятъ заедно, братски*; кога е малко *отдѣлно си живеѣе, башка, самичакъ господарь въ къщата си*. За всеко домакинство има особно име: *Парвановци, Зайовци*, отъ Първанъ, Зайо. Може да бждатъ няколко къщи съ едно подобно название. Примѣръ родѣтъ Джаковци.

Слугитъ въ Лъсковецъ, ако и като подчинени, не усещатъ тая подчиненность, защото се иматъ комахай като членове на челядъта.

Македония. — По селата и по някои градове въ Македония Българитъ живѣятъ въ голъми домакинства, сир. не само синоветъ женени и неженени живѣятъ заедно съ родителитъ си догдъ тия последнитъ сж живи или и двамата или единийтъ отъ тѣхъ, нъ и следъ тѣхната смъртъ братията живѣятъ си пакъ заедно догдъ остарѣятъ и тѣ; а на много мѣста, както Робевската фамилия въ Охридъ и други въ Прилепъ, живѣятъ и вну-

цитъ (братанцитъ) съ стриковцитъ си. Често даже се срѣщатъ и такива домакинства, у които съ старитъ дѣдо и баба живѣятъ не само жененитъ и остарѣлитъ имъ вече синове, а и жененитъ синове на послѣднитъ, т. е. внуцитъ на старитъ съ чадата си, които се надатъ превнуци на старитъ, слѣдователно всякое подобно домакинство състои отъ 20—30—50, а понякога и повече членове.

Забѣл. Незная положително дали въ такиваго голѣми домакинства влизатъ и слугитъ като тѣхни членове или се сматратъ като отдѣлни; но всѣка вѣроятность обаче, слугитъ немогътъ да правятъ часть отъ домакинството.

Въ чисто Българскитъ градове, като Охридъ, Струга, Ръсенъ, Прилепъ, Велесъ, Щипъ и др., които нѣматъ близне съприкосновение съ другитъ народности. Българитъ живѣятъ въ голѣми домакинства, нѣ въ по-малкъ размѣръ отколкото въ селата; а въ ония градове, които иматъ близосѣдство и по-честа работа съ други народности, както що е гр. Кукушь и други, тамъ Българитъ живѣятъ въ малки домакинства; — синоветъ сѣдятъ при родителитъ си догдъ сж малки и неженени, догдъто иматъ нужда отъ услуги, а щомъ се уженятъ, 30 — 40 дни сѣдятъ при тѣхъ и се чудятъ какъ по-скоро да ги оставятъ, та да се отърватъ отъ тия *старища*, и ето ги глѣдашь, една вечеръ, мъжъ и жена нарамили си нѣртнитъ и „добрь ви намърихъ“ у „теща ти“.

Освѣтъ горъсепомъзнатото съприкосновение съ чуждитъ народности, отъ които много нѣща по живота занимаватъ тѣзи Българи, други главни причини за расцѣпленнето домакинствата имъ на малки частици сж и женитъ. Щомъ като въ една къща се събержтъ двѣ жени, двѣ етърви или снаха и свекърва, ето че се породи распря; тѣ немогътъ да живѣятъ заедно по причина, че снахата не зачита свекърва си, нерачи да слугува на свекра си, нито иска да ги припознае за живи. Това става, казахме, въ послѣдний видъ градове; а въ градове отъ първий видъ, догдъ сж живи старитъ, вситъ братя женени и неженени живѣятъ си наедно; снахитъ почитатъ свекървитъ и свекровитъ си искрено или поне лицемѣрно и точно имъ се покоряватъ; а често и етървитъ, които въ случай, че нѣматъ свекърва, отдаватъ свекървина почестъ на по-старата отъ помежду си, а послѣдователно, всякоя етърва, — на по-старата си. Да ти е мило и драго да глѣдашь, когато една стара свекърва повела по себе си, като гжска гжсчетата си, нѣколко снахи и тръгнала

да отива въ църква, на гостѣе или на нѣкоя свадба. Така е правила моята отъ татка баба съ шестѣтъ си снахи, която като вървѣше напредъ, кокорѣше се (гордѣше се), като наунъ съ лѣскавитъ си пера,

Разликата на поведението на снахитъ къмъ свеќървитъ си или къмъ стървитъ си въ помѣнатитъ два вида градове, произлиза отъ разликата на домашната имъ отхрана и отъ еднаквостта на възрастъта въ женението на еднитъ и на другитъ.

а). Въ първитъ градове момитъ се отхранватъ патриархално (освѣнъ въ последнитъ врѣмена), както патриархално живѣятъ и всѣкитъ имъ у дома; учатъ се да почитатъ по-старитъ си, като никакъ не имъ е позволено распузеното обхождане къмъ по-старъ чловѣкъ, нито абсолютна свобода. Даже и, спорѣдъ турекитъ обичай, крияха се на старо врѣме, а въ последне, по-малко.

За домашната отхрана на дѣвоикитъ у тия градове, виждъ и пѣсния въ Сборника ми:

„Долеталъ соколъ въ дворѣе, дей гиди млада,

„Излѣзи на дворъ да видишь, „ „ „

„Що дошьлъ, що зборъ донесьлъ „ „ „

и пр. Когато въ вторитъ, момитъ още отъ малки нѣматъ никакво страхопочитание нито къмъ самитъ си родители, а камо ли къмъ други, които и да би били тие, по-стари отъ себе!

Забѣл. Отъ нѣкое врѣме пасамъ именно отъ около 20—30 години и у първитъ градове, зе, рѣчи, да се дига отъ младитъ това първобитно страхопочитание, както между женскитъ, така и между мъжскитъ полъ.

б). За втората причина ще се каже въ отговоръ за женитбата.

Домакинството у насъ се казва: родъ, куќа (кѣща), колено; а челядъ значи: само чадата на едно семейство, вземени въ купъ; а пакъ думата домакинство — значи: достоинството, способността на домакина.

Старо-Загорско.—По насъ живѣятъ и въ малки и въ голѣми домакинства. Домакинствата се зовѣтъ *кѣща*, *дворъ*, *стопанство* и пр. Слугитъ не се считатъ въ числото на кѣщнитъ. Нѣ ако се застоятъ у господаритъ си, оженватъ ги и това се счита, като едно много голѣмо добро сторено тѣмъ.

Въ село Кючукъ-Хасанъ азъ съмъ запомнилъ нѣкои голѣми кѣщи, които сѣ живѣли, както въ патриархалнитъ врѣмена. На пр. дѣдо Хаджи Ангелъ (овчаръ) имаше многочленна кѣща и самъ

я управляване. Той имаше 5 снове и 5 дщери. Синоветъ му бѣха тримата женени. Кѣщитѣ имъ бѣха една до друга; ядѣхъ наедно и пр.

Татаръ Пазарджикско. — Както е избощо по градоветъ въ България, кѣщята не сѣ малки и безъ широки дворове; така и тука въ вѣвка кѣща живѣе само мжжътъ съ жената си и дѣцата си. Рѣдко е оженени снове да продължатъ живота си съ баща си въ една кѣща, а обикновенно се отдѣлятъ и преминаватъ въ друга кѣща и така става особна малка фамилия. Броятъ на членоветъ е отъ 5—10 души.

На домакинството се казва избощо *кѣща, челядъ*

Бѣл. Въ Цѣвинско Помацитѣ живѣятъ както и Българитѣ на челяди повечето малки, нѣ има и голѣми. На голѣмитѣ челяди казватъ „родъ“.

Хасковско. — По насъ въ града Хасково живѣятъ въ малки домакинства, а по селата повечето въ голѣми, а рѣдко — въ малки домакинства. Въ малки домакинства въ градъ Хасково живѣятъ така: като отхрани бащата синоветъ си, богатскитъ живѣятъ съ родителитъ си, догдъ се оженятъ и послѣ се отдѣлятъ отъ тѣхъ. Сиромашкитъ пѣкъ снове живѣятъ съ родителитъ си догдъ сѣ още малки и догдъ ходятъ на училището или изучатъ нѣкой занаятъ; а послѣ, кога зематъ да печелятъ, тѣ се отдѣлятъ отъ родителитъ си.

Въ *голѣми домакинства* по селата живѣятъ така: като отхрани единъ баща колкото снове му даде Господъ, тѣ работятъ и печелятъ вѣщички *наедно*. Послѣ кога дойде врѣме за женене ще ги ожени бащата и пакъ ще работятъ и печелятъ вси заедно, догдѣто живѣе баща имъ. А кога умрѣ бащата, тогазъ се подѣлятъ, и вѣской ще си има особенъ домъ и се нарича особно *домакинъ* или *кѣщовникъ*.

Слугитъ не се считатъ никакъ въ домакинството.

На домакинството по насъ е казва: *кѣща*. Напр. дѣдо Вълчанъ имаше петтина женени снове и догдъ живѣеше той думаше се: дѣдо Вълчановата кѣща.

Хисаръ-Хиселерско. — Тукъ живѣятъ обикновенно въ малки домакинства. Случва се наистина, че нѣкое домакинство е голѣмо, нѣ то е рѣдкостъ и за него се приказва между вѣщички: „Ако се погодятъ — каже баба Мария, — живѣятъ вѣщички наедно, както далъ Господъ; тѣй по-лесно се живѣе, защото по-много люде по-лесно и по-скоро си вършатъ работата“.

2-й Въпросъ. — *Кой е главата на домакинството и какъ го наричатъ (старийтъ, домовладика, домакинъ, дѣдо или какъ?) Жена може ли да бѣде домовладика и въ какви случаи. Въ голѣмото домакинство могатъ ли да бѣдѣтъ повече домовладики?*

Отговори. — **Ах. Челеб.** — Главата на къщата е мъжътъ. Въ това си качество той се зве *стунанъ*. Жената зве мъжътъ си *старецъ*, а той нея *бабицъ*. Тѣзи названия тѣ си употребяватъ между себе си и предъ другитѣ людие.

Жената може да бѣде стопанка: а) кога овдовѣе и дѣцата ѝ останатъ маловъзрастни; б) когато мъжътъ е побърканъ въ умътъ и в) кога отежтствува.

Добричъ. — Всяка къща си има управникъ, който нарежда всичко отъ членоветъ на семейството, кой каква работа да върши. Този управникъ е *старийтъ* баща и него наричатъ *дѣдо, старецъ* и пр. Кога няма т. е. се е поминалъ *дѣдото* за домовладика се счита стунанката му. Ако и да състои отъ много членове т. е. души, едно домакинство, никогажъ няма повече отъ единъ домовладика.

Евдж. — Дѣдото е глава на челядта и господарь на къщата. Той распореджа всичко у дома, казва всѣкому що има да работи, държи смѣткитѣ, плаща всички данъци, хваща ратаи, ако е потрѣбно. Той ходи и по сѣдилища, дава момчетата на занаятъ и пр. Всички членове на челядта сѣ длъжни да му се покоряватъ, догдъ се отдѣлятъ отъ него. Жена става домовладика, кога умрѣ мъжъ ѝ, нѣ ако е способна; ако не, предава управлението на къщата на способния отъ синоветъ си.

Еленско. — Главата на домакинството е бащата на всички или дѣдото. Той се казва различно. Външнитѣ му викатъ: *домакинъ, чорбаджия, евг-сайбия* и пр. Близнитѣ му казватъ: *старийтъ, дъртийтъ*; жената—*гядуту* (дѣдото), *стунана, чилчка*.

Жената може да бѣде домовладика и зове се тогазъ *домакинка, чорбаджийка* или *баба*. Нѣ това бива само, ако подирѣ смъртъта на стунантътъ, въ къщи няма отраснѣлъ членъ (синъ, братъ).

Вѣд. — Турцитѣ по пѣшенско употребяватъ думитѣ *домакинъ* и *домакинка* като обидно изражение. Въ голѣмо или малко семейство не могатъ да бѣдѣтъ повече отъ единъ домовладика.

Казанлъшко. — Глава на къщата е бащата (въ малкитѣ домакинства) и се казва *старийтъ*.

Жена може да бѣде глава на къщата до като синоветъ ѝ сѣ още малки. Въ малкитъ и голѣмитъ домакинства домовладиката бива само единъ. Кога се ожени повторно майката, то вторий ѝ мъжъ става глава на малкитъ ѝ дѣца, ако нѣма назначенъ опекунъ.

Въ *Меглишъ* жена може да бѣде *домакинъ*, само ако е нейно имущество; инакъ домакинството по-право минава на най-старий синъ, безъ да се гледа на способностъ.

Въ *Яйкжилии*, жена може да бѣде домовладика, нъ само на малолѣтни дѣца. Ако има старъ, голѣмъ синъ, той поема домакинството и се грижи за всички и всичко, както бащата.

Копривщица. — Глава на домакинството бива старий баща; наричатъ го различно — *домовникъ*, *домакинъ*, *старѣй* или *къщовникъ*. Жена не може да бѣде домовладика, освѣнь ако остане вдовица съ малки дѣца, безъ нѣкои близки на възраст отъ тоя родъ.

Лѣсковецъ. — Глава на домакинството е бащата. Той се зове: *къщовникъ*, *домакинъ*, *чорбаджия*, *господаръ*, *дѣдо*, *ступанъ*, *сайбия* (*евъ-сайбия*, *мюлкъ сайбия*), *глава*.

Жена, и дору мома, може да бѣде домовладика, кога нѣма отраснѣли синове или братя.

Обикновенно *домакинка* бива жената на *домакина*; ако тя не може, то жената на най-старий въ къщата синъ или братъ. Може да бѣде и мома.

Пословици. Добрата къщовница по къщата се познава. — Добрата мома за мъжъ кефъ дава. — Въ една къща единъ е главата. — Въ една къща двама господари не бива.

Македония. — Глава на домакинството — семейството обикновенно бива по-старий отъ помежду членовѣтъ му, таткото, напр. или по-старий братъ, който се казва „*домакина*“. Въ случай, че нѣма старъ мъжъ въ домакинството, длъжността на „*домакинъ*“, приема и най-старата жена, ако е способна да я пенѣлнява. Двама домакини не биватъ въ едно и сѣщо домакинство, освенъ въ случая, показанъ по-долу.

Ст-Загорско — Главата на къщата е всекога по-старий — бащата; кога престарѣе — първенството се отдава на най-голѣмий му синъ. Домовладика се казува *къщовникъ*, или *заповѣдникъ*, и по-нѣкога *ступанинъ*, а жената — *ступанка*.

Жената бива домовладика, догдѣ нѣма отраснѣлъ синъ.

На най-големият къщи не могат да бждат двама домовладки.

Т.-Пазарджикско — Първият въ къщата е *домакинтъ* или *главатарътъ*. Той трѣба да е жененъ, старъ или младъ все едно, стига да е способенъ да кара работитъ. Кога нѣма възрастень мъжъ за домовладика, може да стане и жена. Майката, слѣдъ, смъртъта на бащата, е по право домакинка, стига да е умна и способна. Мома не може, нъ вдовица може да бжде домовладика.

Хасковско. — Глава на домакинството е най-старият въ дома и той се нарича *сждникъ* на къщата. Напр. попитватъ някого така: „Стояне, гдѣ ви е сждника на къщата, че имаме съ него дума“.

И жена може да бжде домовладика, въ случай кога умре мъжъ ѝ, а тя е способна да управлява дома, и когато се случатъ и *сгядтъ* (погодвватъ) синоветъ ѝ. Кога умре бащата и останатъ дребни дѣца, тогава домовладика бива майката, разбира се, догдъ се неожени повторно. Това нейно право се продължава догдъ отрастнатъ синоветъ ѝ. — Въ голъми и малки домакинства всекога бива единъ домовладика.

Хисаръ-Киселерско. — Главата на челядъта е дѣдото. Подъ думата челядъ тука разбираме само дѣцата т. е. всички прѣходящи и подчинени на домовладиката, нъ не и сжщиятъ него, нито пѣкъ и неговата стопанка, както това се разбира въ Источна България, особено Търновско. И жената може да бжде домовладика, кога остане вдовица, а нѣма кой да ѝ управлява други къщата.

3-й Въпросъ. — *Избира ли се домовладиката или той си е по право т. е. става такъвъ по наследство? Ако се избира какъвъ се глѣда да е старъ, или само каджрень да е, та макаръ и младия? Може ли да бжде не жененъ?*

Отговори. — **Ахж-Челебийско** (отговори нѣма).

Добричъ. — Домовладика не се избира, а става си по право, даже и когато е шеница, мързеливъ и пр. Има исключения по нькога, кога видятъ, че стариятъ съвсѣмъ не върши работа, ослѣпѣе напр., тогазъ управлява работитъ най-старият въ къщи; нъ въ сжщность името „домовладика“ носи пакъ най-старият, догдъ да умре.

Домовладиката може и нежененъ да бжде, стига да му е право.

Евджилери. — По право. А кога умре бащата, по право домовладика е майката, ако не се жени повторно, Това нейно право се пази догдъ порастнатъ синоветъ.

Еленско. — Изобищо домовладиката си е таквъ по право т. е. защото той е бащата или дядото, или най-старий въ къщи. За избора по насъ не се знае. Колко за нежененъ домакинъ, то е рѣдкостъ, и гледа се по-скоро да се ожени.

Посл. вица: Рибата отъ къмъ главата се овонява.

Казанлъшко. — По право. Въ *Мзглищъ* той е най-старий и вижги по право, никога не се избира. Той може да бжде и нежененъ, кога е най-старий членъ въ къщи.

Въ с. Ййканлий ставало и по изборъ да се падне нькому да бжде домовладика и се гледало да бжде способенъ, та макаръ и младъ да е.

Копривщица. — Домовладиката се не избира, а всекога е старий баща въ къщата.

Лѣсковецъ. — Обикновенно домакинството минава по наследство къмъ най-старий братъ който, ако не е каджренъ, дава се на по-младий и по-способний Избиратъ го братята; нь може и незабвльжено да си присвои нькой туй право, особенно кога излъзе по-разуменъ и по-способенъ отъ другитъ и така добие първенство въ воденъето на къщнитъ работи.

Македония. — Домакинътъ ньма да се избира за таквъ; той добива това достойнство по право на възрастта или на способността си.

Нькога длъжността на домакинството се раздѣля между двама братя въ случай, когато единий е по-старъ, а другий — по-способенъ. Въ таквъ случай първий управлява вътръшнитъ работи на домакинството и имуществата, а вторий външната, т. е. чаршийската, както ще се рече и по-долу.

Стара-Загорско. — Домовладика не се избира, а става по-право и наследство. До колкото съмъ наблюдавалъ селекий животъ, не съмъ видѣлъ, чулъ или узналъ подиръ смъртъта на баща да е лишаванъ старий братъ отъ туй право. Въ случай на смъртъта му наследва слѣдующий братъ и пр.

Т. Пазарджикско. Домакинътъ или е показанъ отъ умрълий старъ, или се избира отъ членоветъ на домакинството по способность. Догдъ е живъ бащата, той е по право; а слѣдъ смъртъта му, по право домовладика е най-старий братъ въ къщата. — По-добръ е да е жененъ. На старъ, младъ не се гледа.

Хасковско. — По право най-старий.

Хисарско. — Домакинътъ е таквъ, защото е най-старий, защото всичкитъ сж произлезли отъ него или сж негови подчинени по роднинство. Той е обикновенно бащата на всички и за това го наричатъ: *старийтъ, дѣдо*. Синоветъ кога ще помематъ за баща си викатъ: *старийтъ*.

4 ѝ Въпросъ, — *Какви сж правдинитъ и длъжноститъ на домовладиката? Може ли той, безъ съгласието на домашнитъ, да прави какво ще, да продава и купува нивя и лозя? Може ли да сѣди и наказва домашнитъ самичкво или за това се допитва и съ други въ къщи? Съ кого се допитва и става ли това въ домашенъ свѣтъ?*

Отговори. — **Ахж-Челебийско** — Главата на къщата колко и да е ступанътъ, вътрѣшното управление принадлежи на ступанката, ступанътъ работи, печели и принася въ къщи, а ступанката го прибира, скрива и се распореща съ всичко по къщната работа. Ступанинътъ пита за всичко, което мисли да купи. Той пита и ступанката си и голѣмитъ си синове, за да ги учи съ това на домо-управителство. Ступанката тоже е длъжна да пита другитъ членове отъ къщата. Бащата наказва дѣцата следъ предварително сговаряне съ майката. Наказанията сж: мжмрене, навикване и лишаване нѣколко часа отъ яденне. Ступанинътъ не може да налага никакво наказание на ступанката.

Добричъ. — Длъжноститъ на единъ домовладика сж да управлява и върти домакинството. Той нарежда, кой каква работа има да прави. Наказания той налага за малки погрѣшки съ смжмрюване и скарване. Исплждание изъ къщата става рѣдко и то на нѣкой синъ или дѣщеря, когато направятъ нѣкой голѣмъ кабахатъ. Въ Добричъ и Мусатлий нѣма обичай да ставатъ съвети.

Евджилери. — Въ старо време домовладиката ималъ много правдина и власт. Той поръчва кой що да прави, държи и располага съ паритъ. Едно време той е можалъ да продаде и да купи кое ще и кога ще. Приказва се дору, че въ старо време бащата можалъ да хвани сина си за ухото, да го закара на пазаря и да го продаде. Сега бащата прави какво намѣри за добръ догдъ сж малки дѣцата, а щомъ порастатъ, той земе и да ги запитва па и тѣ зематъ да се бъркатъ и да искатъ да ги слушатъ.

Еленско. — Домовладиката има право да се распореджа съ вътръшното и вънкашното управление на къщнитъ работи. Той продава, купува, държи паритъ, ходи на съдъ, въ управлението, представлява къщата въ общината, на събранията и пр.

Въ продажбата на недвижимитъ имоти той е ограниченъ 1) отъ възгледитъ на съжителитъ си, които на всека такава продажба гледатъ като на срамно дѣйствиe и начало на растурване на дома; 2) отъ домашнитъ, ако сж порасли, защото тъ се опиратъ много пѣти противъ такава продажба на *бащиния*. „Ние ще се нагърбимъ и ще си платимъ, ако има борчъ да се плаща,“ — казватъ синоветъ.

Повечето пѣти домовладиката наказва малкитъ, безъ да има нужда да се допитва до кого и да било.

Въ рѣдки случки вечеръ край огнището ставатъ къщни съвѣщания, на които се рѣшаватъ разни къщовни и кърски нѣща.

Казанлъшко. — Властѣта на домовладиката е доволно голяма, догдѣто синоветъ сж малки; нъ щомъ тъ порастнѣтъ зематъ да се мѣсѣтъ и да искатъ всечко да става съ тѣхно звание. Въ по-предшнитъ времена правдинитъ на старийтъ сж биле по-гольми. Сега той продава, купува и върши или нарежда да се върши всечко, като се допитва и до жена си, и до порастнѣлитъ си дѣца.

Въ *Мъглишъ* правдинитъ и длѣжноститъ на домакинѣтъ състоятъ: а) да управлява и нарежда членовѣтъ на челядѣта; б) да се грижи за разработване на имущества и прибиране на доходитъ отъ тѣхъ; в) наказание на виновнитъ и дору лишение отъ наследство чрѣзъ завѣщание предъ старѣйшинскій съвѣтъ; г) задомяване и нареждане на синове и дѣщери.

Относително до продаване и купуване на движими и не движими пази се тоя редъ, ако е баца домовладиката, върши що ще и се допитва, ако ще; ако ли не е баца, а е нѣкой отъ най-старитъ въ къщи членове, той е длѣженъ да се допитва.

Горъ-долъ сѣщитъ обичаи сж и въ Яйканлий. Тукъ се наказватъ свадливитъ снахи и синове сж отдѣляне, и дору не пѣждане.

Копривцица. — Правдинитъ на домовладиката сж тия, че той е самовластенъ владѣтель на движимото си и недвижимо имѣние. Той независимо купува и продава по свое разсѣждение,

Може и да наказва домашните си безъ допитване. Въ старо време имало е обичай да живѣятъ нѣколко домакинства (баща и синове) въ една къща и синоветъ сѣ били покорни на старий си баща; нѣ сега това е изчезнало, и обикновенно единъ синъ като се ожени отдѣлява се отъ баща си.

Лѣсковецъ. — Домакинътъ управлява и нарежда къщата и къщнитъ, като посочва всѣкому, кой каква работа има да прави. Той е длъженъ да пази и защитава както своитъ дѣца, така и имотитъ си. Той не може да купува нищо безъ съгласието на домашнитъ, жена и синове. Дребни работи само може купи безъ съвѣщание, нѣ не може и прода.

Пословици: Азъ продавамъ, ами чакай да попитамъ и онзи, който го е работилъ, какво ще каже. — Който е събиралъ, ще продава. — Който се е горилъ и пекълъ лѣтъ по слънце, той ще сборува зимъ.

Домакинътъ може да наказва само дѣцата си безъ съвѣтъ съ къщнитъ, а и жена си—за малки погрѣшки, сплетни, мързель и пр. За по-големи погрѣшки той свиква къщнитъ на съборъ, на който могатъ да бѣдѣтъ всички, на и жени. Домакинътъ гълчи или бие съ прѣчки. Никой нѣма право да се оплаква за това предъ правителството, а може само предъ общината, пона или владиката да се оплачи и то за нѣкое тежко наказание. Кога нѣкоя снаха се осхди, то се дава мъжу си да я накаже. Сѣдението бива всѣкога вечеръ, около огнището, слѣдъ вечеря, или на свѣщъ. За по-големи грѣшки сѣдѣтъ става въ недѣли или други голѣмъ празникъ, — слѣдъ черковенъ отпущкъ.

Македония. — Правдинитъ и длъжноститъ на домакинитъ сѣ сѣжитъ почти ония, които били и у старитъ родоначалници, патриарештъ, като отъ нихъ зависи цѣлото управление на домакинството; така напр. домакинътъ заповѣдва и нарежда: каква работа да върши всѣкой отъ членоветъ на домакинството; той се грижи за набавленнето на всичко, що е потребно въ къщата; той го представява предъ селянитъ, както и предъ Гражданското или Църковното Началство. А въ случай, че домакинскитъ длъжности сѣ раздѣлени между двама, както се каза и въ отговоръ на 3 въпр. първий управлява домакинството вътрѣшно, а вторий—външно; т. е. първий глѣда работническата, домашната и имотническата частъ, а вторий—икономическата, т. е. послѣдний утива на пазаръ, продава, що има за продаване

и купува потрѣбитъ ; плаща данъцитъ и представява домакинството предъ властѣта, колчимъ би се изисквало.

За бѣл. Колкото дали може домакиньтъ самъ, безъ да се допитва и до другитѣ членове, да купува или да продава, или трѣба да се допитва съ другитѣ, нѣмамъ точни свѣдѣния; до колкото обаче знаа, когато дойде случай да се купи или да се продаде нѣкое недвижимо имущество, домакиньтъ се съвѣтва съ по-старитѣ членове на домакинството.

За наказание на погрѣшающитѣ членове въ домочадиѣта, употребява се мърнение, или върху по-малолѣтнитѣ и бой, често въ присѣтствието и на другитѣ.

Ст-Загорско. — Правдинитъ на домакиньтъ еж: да надзирава все що се върши въ къщи, заповѣдва кой на коя и каква работа да иди, опредѣлява времето, ходи по вънъ да представява къщата било въ общината при расхвърлянието на данъка, било по съдилища. За купуване и продаване той се допитва до къщнитѣ. Рѣшава се покунка само, „ако има сила и време“; ако ли не, отлага се за друга година. Изобщо купуване и продаване ставатъ по селата зимъ. Продаване на нѣкоя нива пакъ става подиръ едно обиждане, бива ли, не бива ли, колко дава тя; че тогазъ.

Наказание става съ мърнене, заплашване и бой (плъсници). Тоягата е послѣдното средство. Наказание има още съ глоба, кога нѣкой членъ отъ челядѣта направи на чуждитѣ нѣкой зянь-зараръ (опасе нивата съ воловетъ).

Т.-Пазарджик. — Домакиньтъ има право да отрежда какъ и колко работа има да се свърши, да нагледва работението и поведеннето на къщнитѣ, да събира и пази къщнитѣ печалби. Ако е старъ, той може да наказва непокорнитѣ членове и челядѣта; ако е младъ, може да ги гълчи заради грѣшката имъ.

Домакиньтъ распореджа кой къдъ да иди, на черкова даже, освѣнъ за старитѣ, които отиватъ въ черкова, кога щжтъ. Ако е старъ той може да купува и продава всичко, кое ще безъ да пита другитѣ къщни, ако е младъ трѣбва да пита мнѣнието на по-старитѣ въ къщи.

Рѣдко се правятъ общи съвѣти, па и кога се чуе мнѣнието на старитѣ членове на челядѣта, пакъ волята на домакиньтъ има рѣшающи гласъ.

Хасковско. — Правдинитъ и длѣжноститѣ на домовладикитѣ въ предишни времена бѣха много и голѣми. Властѣта имъ бѣше силна. Напр. домовладиката заповѣдваше на всичко и на

ността на г-нъ Богишича по този великъ актъ, съ който той ознаменува ученната си дѣятелность, читательтъ ще намѣри въ нашата книжница въ статиитѣ на Д-ръ Данчева и А. Каблешкова въ „Юридическото списание“ год. I кн. VII—X. Между по капиталнитѣ произведения на г-нъ Богишича ние ще посочимъ помѣнатия *Сборникъ на селашнитѣ правни обичаи у южнитѣ славяни*. Загребъ 1874 издаденъ на Хърватски езикъ (*Zbornik sadasnjih pravnih obicaja u juznih slovena, Agram, стр. 710—LXXIV*); *Писанитѣ закони на слав. югъ* (тоже на хърватски), издадено въ Загребъ 1872 год. стр. 201. гоъ.

По-подробни свѣдѣния по биографіята на г-на Богишича се намѣрватъ въ очерка на г-нъ Луи Лежеръ *Revue politique et littéraire* отъ 5 юний 1875.

Българското издание на „*Упжтванието*“ на г-на Богишича отъ 1874 год. по твърдѣ понятни причини не е могло да бжде распространено въ нашето отечество. Може се каза, че то е остангло съвсѣмъ безплодно, тъй като въ издадения *Сборникъ* на Б-ча ние срѣщаме наистина свѣдѣния за българскитѣ юридически обичаи отъ двѣ мѣстности — Тѣсковецъ и Татаръ-Пазарджикъ, обаче тѣ не сж събрани по тоя прѣводъ. Първитѣ отъ тѣзи свѣдѣния сж били доставени г-ну Богишичу отъ г-на П. В. Оджакова, български прѣводачъ на „*Упжтванието*“, а другитѣ отъ покойния многозаслужившъ учитель Стефанъ Захариевъ отъ Татаръ-Пазарджикъ. Както еднитѣ, така и другитѣ отъ тѣзи свѣдѣния не сж отговори на българский прѣводъ на програмата. Тѣ сж били събрани отъ г-нъ Богишича много по-рано отъ изданието на българското му „*Упжтвание*.“

Благодарение обаче и на тѣзи, макаръ и оскѣдни, свѣдѣния за българското обичайно право, които съвършено случайно сж попаднали въ *Сборника* на г-нъ Богишича, специалиститѣ сж имали случай поне да чужтъ и узнажтъ за съществуваннето на юридически битъ у Българитѣ. По тѣзи свѣдѣния г-нъ В. Н. Майновъ, единъ отъ рускитѣ познавачи на обичайното право на 1871 год. съставилъ е статья подъ насловъ „*Юридическій бытъ Болгаръ**.“

*) Напечатанъ най-напрѣдъ въ VI томъ на Записки Императорскаго Географическаго Общества по отдѣленію Этнографіи 1871 год. Тѣзи сжщата статья е била отъ послѣ напечатана въ отдѣлна брошюрка подъ сжщия насловъ, но сега не се намѣрва въ продажба, като изчерпана.

По сжщитѣ тѣзи свѣдѣния на г-нъ Богинича г-нъ Демеличъ е написалъ на френски едно съкращение отъ сборника подъ заглавие: „*Обичайното право у южнитъ славяни*“ (по изслѣдванието на Д-ръ Богинича*). Това съкращение може да служи като нарѣчна книга за запознаванъето съ работитѣ на учений имъ събирачъ. Г-нъ Демеличъ си е далъ трудъ да вмѣсти много въ малко и трудътъ му струва да бжде прѣпорѣчанъ за всички онѣзи, които или не могатъ да си доставятъ скъпий и грамаденъ *Сборникъ* на г-на Богинича, или же не могатъ си служи съ него поради незнание хърватскый языкъ.

Та въ турско врѣме и неможеше да се събира и изучва Българското обичайно право. Нито практическата нужда, нито пъкъ теоритическата любознателность можеше да накара нѣкого да се заинтересува съ събиранъето и изучванъето на юридическитѣ ни обичаи.

Слѣдъ освобождението ни, съ създаванието на национални учрѣждения въ държавата ни отъ двѣтѣ страни на Балкана, естествено бѣше да се повдигне въпросътъ за нашето обичайно право.

На 1883 година ние напечатахми първи нхтъ въ пер. спис. „Наука“ *Программата за събиранieto на народнитѣ юридически обичаи*, която бѣше придружена съ едно кратко въведение. Тѣзи программа ние отпечатахми отдѣлно и распрвоодихми до мнозина наши познати приятели, до свещеници, учители и сждници, както въ Южна така и въ Сѣверна България. Тѣзи программа ние съставихми главно по программата на П. А. Матвѣева, бивший свѣтникъ въ Дирекцията на правосждието въ Источна Румелия**).

Нашата программа, въ много не се съгласяваше съ тѣзи на г-нъ Богинича, тѣй като въ неговата се нахождахъ много тъмни, а главно общи въпроси, когато подобни немогътъ

*) Трудътъ на г-нъ Теодоръ Демеличъ е прѣведенъ на руски: *Обычно е Право Южнихъ Славянъ* по изслѣдованiямъ Д-ра Богинича, сочинение Теодора Демеличъ, переводъ съ французскаго В. Гелевича. Москва 1871 год. стр. 130.

**) Программата на г-на Матвѣевъ е обнародвана въ I томъ на Русския „Сборникъ Народныхъ Юридическихъ Обычаевъ.“ който съставлява VIII томъ отъ „Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.“ Спб. 1878 год. Дължи сми да прибавимъ тука, че потика за да се занимажъ съ Българското обичайно право ми бѣше даденъ отъ профессора на Историата на Държавнитѣ Учреждения и на Конституционното право въ Москва—г. М. М. Кавалевскый. Нъ и г. Матвѣевъ же улесни съ своитѣ насочвания не малко.

да бждът разбрани отъ неспециалиститѣ събирачи, на какви-то расчиташе нашия трудъ. Още тогазъ ето какво сми казали въ въведението къмъ программата си: „При всичкитѣ ми за-лѣгания обаче, не притязavamъ никакъ, че съставената отъ мене программа съдържа изискванното и възможно съвършен-ство. Като първица, тоя мой трудъ може естествено да има своитѣ недостатъци. И съ голѣмо благодарение ще посрѣщна всички бѣлѣжки и критики, които ми се направѣтъ за по-правяние, допълнение или измѣняване на тая программа. Желателно ми е било да дамъ или да подновѣх поводѣтъ за изучаване на нашитѣ юридически обичаи, като се надѣвамъ, че всички, които обичатъ, ще се занимаѣтъ съ въпроситѣ и ще съберѣтъ отговори изъ народа било на всички, било са-мо на нѣкои отдѣли. Отговоритѣ само за нѣкои въпроси ще бждѣтъ еднакво полезни, както и тия, които иматъ по-голѣмъ размѣръ. Намѣренъ съмъ, щото всички проведени до мене отговори по обичайното право да обнародвамъ, или изъ-цѣло, или слѣдъ поправки, уреждания и прѣработвания.“

Слѣдъ туй, въ първа книжка на „Наука“ отъ 83 год. напечатахми нѣколко бѣлѣжки подъ заглавие „Материяли за Българското Обичайно Право“ (Хисарски бѣлѣжки), въ които расправяхми какъ би трѣбвало да работѣтъ събирачитѣ на юридическитѣ ни обичаи, като посочвахми по кой начинъ мо-гѣтъ да се надвижѣтъ нѣкои прѣпятствия. При това въ тѣзи си бѣлѣжки съобщихми и малко градивце за построението на домашното ни обичайно право, градивце събрано отъ насъ непосредственно въ Хисаря и околнитѣ села.

Съ много молби, съ лични заставания и безпокойствия, които направихми на добритѣ си събирачи, даде ни се най-послѣ да видимъ труда си донѣкждѣ възнаграденъ съ една относи-телна сполука. Още първата година държахми въ чантата си масса материяли, испроводени изъ разнитѣ части на оте-чеството ни отъ двѣтѣ страни на Балкана, а ещо и изъ Ма-кедония. Полученитѣ най-напрѣдъ материяли изъ Хасковско напечатахми въ „Наука“ книжка II—V отъ 1883—84 год. подъ заглавие „Правни обичаи изъ Хасковско.“

Другитѣ събрани отъ мене материяли по-сетнѣ разрабо-тихъ и наредихъ въ една сбирка отъ която на 1888 год. подкачихъ печатанието подъ насловъ: *Сборникъ на Българ-скитѣ Юридически обичаи, часть I. Гражданско право.*

Отдѣлъ I, Семейно право. Поради разни причини обаче този мой трудъ неизлѣзе отъ печатъ и до сега стои така и чака своя честитъ часъ за да бѣде напечатанъ.

Нѣма никакво съмнѣние, че както се изразява единъ нашъ младъ юристъ съ моя напечатанъ въ „Наука“ трудъ, „задачата не бѣ рѣшена. Прѣдъ огромния материалъ, който има да се собира, тѣзи сборка (напечатаната отъ насъ) е като една капка въ морето. Съ това е побутнатъ само въпроса.“*)

Слѣдъ това, нашето обичайно право обърнѣ вниманието и на други наши юристи. На първо мѣсто ще поменемъ за хубавата работа на **Б. Н. Боевъ**, който когато още бѣше студентъ въ Императорския Московски университетъ напечатана единъ свой очеркъ: „Къмъ брачното право на Българитѣ.“***) Този очеркъ се е появилъ най-напрѣдъ въ единъ отъ московскитѣ сборници, чини ми се, въ Етнографическия Сборникъ, отъ гдѣто е билъ прѣпечатанъ на особенни оттиски. По единъ такъвъ оттискъ като схдимъ, трудътъ на г-на Боева съдържа: свадбени обичаи, отношенията между сърузитѣ, положението на жената. Авторътъ се е ползувалъ въ своята работа отъ издаденитѣ на български сборници на разни пѣсни и паметници, а също така и отъ трудоветѣ по обичайното право у южнитѣ славяни на Демелича и Майнова (по Богишича). Г-нъ Боевъ е ималъ още прѣдъ видъ нашата программа за събиране юридически обичаи и краткитѣ сборки, които ние напечатахми своеврѣменно въ „Наука.“ Цѣльта на г-нъ Боева е била да изучи съвокупността на българскитѣ свадбени обичаи въ разнитѣ мѣстности въ България, изъ които по наведение да може да говори за свадбенитѣ обичаи и на Българитѣ въобще. Трѣбва да приложимъ, че свѣденіята въ очерка на Г-на Боева сж биле събрани, както самъ той казва, *при инициативата и при ревностното старание на членоветѣ на Българското въ Москва Студенческо Дружество.* Оригинални сж, между прочимъ свѣденіята, които ни дава авторътъ за свадбенитѣ обичаи въ Котленско, както особено интересни сж даннитѣ по имущественнитѣ отношения на сърузитѣ за вѣното, за приката, зестрата и пр.

*) Д-ръ В. Т. Балджиевъ стр. 163 въ Сборникъ за пародни умотворения, кн. IV, 1891 год.

**) Къ Български законъ Българскъ Свадебни обичаи. Отпечатанъ въ Москва.

Макаръ и кратки, не безъ интересъ сж свѣдѣніята, които ни дава г-нъ Родопски въ *Периодическо списание*, София 1885 год. (книжки XVII и XVIII). Първата статия въ XVII кн. носи заглавие «*Нѣщо върху стародавното Българско законодателство*,» която има извѣстно съотношение съ обичайното право. Тя се касае до онѣзи писани закони, (Судний законъ и пр.) отъ които нѣкои сж биле прилагани въ България и слѣдователно не сж могли да нѣматъ въздѣйствиe върху народния юридически битъ. Втората статия носи заглавие «*Градиво по обичайното Българско право*» и се касае до жендобенното право у насъ. Авторътъ за своята статия се е ползувалъ прѣимущественно отъ Демелича, Чолакова, Раковски и Бр. Миладинови, като при това главно привожда своитѣ лични изучавания въ Софийско. Г-нъ Родопски досѣга между прочимъ и горѣщия въпросъ за развода, ако и мимоходомъ.

Единъ отъ старитѣ наши юристи г-нъ **Петръ В. Оджаковъ** е поработилъ не малко за изучаването на българското обичайно право. Г-нъ Оджаковъ е спомогналъ най-много г-ну Богиничу. Ако не бѣше той, събирачътъ на югославянскитѣ юридически обичаи щѣше да каже много малко нѣщо за отечественния правни битъ. Освѣнъ това ние длѣжимъ на г-на Оджакова една интересна книга : „*За обичайното наследствено право.*“ *)

Кой знае какъ, но както този, тѣй сжщо и другитѣ трудове**) на г-на Оджакова не сж обърнали вниманието на нашитѣ юристи и биле сж игнорирани даже отъ тѣзи, които сж искали да покажътъ венчката литература по въпроса. „*Обичайното наследствено право*“ на г-нъ Оджакова съ-

*) *Обичайно наследствено право* (критико-историко сравнително изслѣдване въобще и въ сравнение съ законопроекта за наследството по закона въ особености) отъ Петра В. Оджакова, правовѣдъ и членъ на разни учени дружества и юридически общества. Руссе, 1885 год.

**) Г-нъ Оджаковъ между прочимъ е печаталъ въ Чолакова сборникъ обширни свѣдѣния за *Левковската свадба*, статия въ която се съдържагъ интересни материяли по брачното ни право. Сжщий авторъ е издалъ нѣколко книжки отъ едно поврѣжено списание : *Древна и нова България*, въ което се досѣга также до нѣкои въпроси за нашия юридически битъ. Заблѣжка.—Всѣми свършили тѣзи наша статия, когато видѣхъ отъ г. П. В. Оджакова: *История на Българското право*, часть II, кн. I, единъ свитѣкъ токо що отпечатанъ въ Руссе (издание и притѣжане отъ С. Оджаковой, Руссе, 1893 г. стр. 88 на 8-ни, цѣна 1 л. и 20 ст.)

държа нѣколко глави въобще върху древното наше право, върху источниците на правото и на писанитѣ закони и изводи изъ старитѣ византийски и славянски памятници (еклогата, законъ судний, кормчията и пр.) както и занимателни свѣдѣния по наслѣдванието у другитѣ славянски земи споредъ тѣхнитѣ стари законодателни памятници. Последнитѣ страници на съчинението на г-на Оджакова сж посвѣтени върху дѣйствиющето нинѣ обичайно право у южнитѣ славяни и у насъ. Привождатъ се и нѣкои авторови изслѣдвания върху въпроса: кои закони сж биле у насъ въ сила прѣдъ духовнитѣ свѣти и прѣдъ общинитѣ, сжщо и върху правото на най-стария и най-младия синъ въ челядѣта. Особенно намира г-нъ Оджаковъ върху въпроса че у насъ законодательтъ по наслѣдственното право билъ длъженъ да се ръководи въ създаванието на своитѣ норми отъ народнитѣ въззрѣния по обичайното право, споредъ които не би трѣбвало да се уравнятъ женитѣ, именно сестритѣ, въ наслѣдованието съ братята.

Г-нъ Ив. Ев. Гешевъ е направилъ тоже единъ приносъ, доволно интересенъ и солиденъ, за българското обичайно право. Неговата статия „*Задругата въ Западна България*“ е обнародвана въ *Период. списание*, София 1888 год., — книжка XXI и XXII. Въ тѣзи си статия г-нъ Гешевъ разгледва: какво нѣщо е задругата, справедливо жали че върху българската задруга нѣма нищо писано отъ българинъ и съобщава въ една сгжстена форма своитѣ наблюдения и изучвания върху задругата въ Западна България, като увѣрява че отъ Царибродъ до Кюстендилъ въ Софийското корито, въ Грахово (Радомирско и Брѣзничко), въ Буренъ (Брѣзничко и Царибродско), въ Зиѣполе (Трънско), въ Паликария (Самоковско) и въ Мрака (Радомирско) задругата се срѣща почти прѣзъ село и прѣдставлява чѣрти, които, споредъ казванието на македонци, биле много сходни съ чѣртитѣ на македонската задруга.*)

*) Г-нъ Гешевъ пятаква и намъ гдѣто сме твърдили че „у насъ въ България голѣмото домакинство е рѣдкость“ и „гдѣто сме поставили малкото домакинство като общо правило, а голѣмото като изключение.“ Длъжни сме обаче да исповѣдаме, че и слѣдъ почтенитѣ издирвания на г-на Гешева върху нашата задруга въ Западна България, и даже слѣдъ още по-обстоятелственитѣ данни за распространеностѣта ѝ въ нашеско, които ни дава г-нъ Д. Мариновъ въ своята „Жива старина“ (книга III.) ние пакъ не сме измѣнили нашето мнѣние. Истина е че ние направихме бързо обобщение и може би изъ подъ перото ни твърдѣ рано се оброни заключението че „голѣмата челядъ (задруга) у насъ е

У г-нъ Гешевата статия има едно сравнително изучаване на задругата у насъ съ писаното за нея у Лавле, Богинича и пр. Заслужватъ внимание изброенитѣ прѣимущества въ икономическо отношение на задругата, както и причинитѣ за раскапването ѝ, върху които обстоятелствено се спира г-нъ Гешевъ. Къмъ тази статия на автора трѣбва да припомнимъ и други нѣкои негови студии, каквито сж: *За нашитѣ градинарски дружества* (П. С. IV, кн. XXVII); *Задружното владѣние и работение въ България* (Пер. Сп. VI, кн. XXVIII—XXX); *Овчаритѣ отъ Търновско и жетваритѣ отъ Котленско* (Пер. Сп., VII, кн. XXX—XXXIII). Въ послѣднитѣ си статии г. Гешевъ разгледва повече икономически отъ болкото юридически въпроси.

Особено внимание за правника заслужва „*Студията върху нашето персонално съпружествено право*“ отъ Д-ръ **Василь Т. Балджиевъ**, която авторътъ е подалъ като докторска дисертация въ Липсканския Юридически Факултетъ и която се печати въ Сборника за народни умотворения (книги IV—VIII). Г-нъ Балджиевъ въ своята студия се занимава по единъ много обстоятелствененъ и подробенъ начинъ съ брачнитѣ въпроси въ нашето обичайно право. Цѣлий материалъ на труда му е раздѣленъ на петъ отдѣла: 1) понятие на съпружеството и неговитѣ видове; 2) условия за встъпване въ законенъ съпружественъ съюзъ; 3) встъпване въ законенъ съпружественъ съюзъ; 4) прѣкратяване на тоя съюзъ и 5) влияние на съпружественния съюзъ върху лицата на съпрузитѣ. Авторътъ се е ползувалъ съ сжществующия и познатъ материалъ по обичайното право, (ако и да е испусналъ изъ видъ нѣкои материали), като между прочимъ е зель за ръководителъ Цийзмана за *гръцкото каноническо съпружествено право*. При това г-нъ Балджиевъ се е опиралъ и върху своитѣ лични изслѣдвания, които се отнасятъ само до пирдопската околия. Не му е мѣстото тука да разгледвами личнитѣ мнѣния и заключения на г. Б-ва по разни въпроси, касающа се въобще обичайното ни право или въ частност до това, което нормира брачнитѣ отношения.

Близко до нашето обичайно право се отнасятъ етнографическитѣ трудове на г-на **Д. Маринова**. До сега ревностний събирачъ на народнитѣ умотворения въ Западна България е издалъ три

книги отъ своето етнографическо списание: „Жива Старина.“*)

За насъ сж важни особено двѣтѣ последни книги отъ „Жива Старина,“ именно II и III. Въ втората книга г-нъ Мариновъ ни дава най-подробнитѣ свѣдѣния за задругата въ нашенско. На 124 страници наредъ ние срѣщаме едно подробно и точно изброяване на това: какво нѣщо е задругата, каква е нейната организация, какви сж правата и длъжноститѣ на дѣдото (домовладиката), на бабата и на другитѣ членове отъ задругата, въ що се състои общата и частната собственост на всички домакинства въ задругата, какъ става дѣлбата, когато вече е невъзможно сжществуванието ѝ (такъ визъ сж посочени 3 случая), какво мисли народа за задругитѣ и пр. Авторътъ е изброилъ всичкитѣ задруги, които е ималъ случай да изнамѣри съ прѣкоритѣ имъ, съ имената на домовладицитѣ и съ цѣлото число на членовѣтѣ въ задругитѣ. Свѣдения наистина крайно цѣнни за издирвача на нашия народенъ битъ въобще и на правния въ частностъ.

Не по малко сж интересни свѣдѣнията, които ни сж даватъ въ III книга на «Жива Старина» посветена на семейния битъ на народа, особено първата часть, която съдържа брачнитѣ отношения на народа въ западна България. Достоинството на г-нъ Мариновий трудъ е толкози по-голъмо, че той самъ лично и непосредствено е събиралъ свѣдѣнията, които ни дава. Прилѣжний събирачъ обикновено записвалъ съобщаванното нему отъ прѣдставителитѣ на народа съ буквална точностъ. Повечето пхти даже той посочва имената на своитѣ извори — съобщители и всѣка провѣрка би могла да се направи, ако може да става дума за провѣрка на единъ толкозъ добросвѣстенъ трудъ.**)

*) *Жива Старина* етнографическо (фолклорно) изучаване на Видинско, Купско, Българдичко, Ломско, Берковско, Орѣховско и Вратчанско, *Книга I.* Вѣрванията или свѣрбията на народа отъ Д. Мариновъ, Руссе 1891 год. 189 стр.; — *Книга II.* Плѣмената, влакитѣ, задругитѣ, семейството, имената и коровѣтѣ въ западна България, Руссе 1892 год. стр. 306; — *Книга III.* Семейния животъ на народа (женитба, умирање, служба, сборъ, оброкъ, тлака, седенка, хоро, натемя (проклетия), Руссе 1892 г. 388 страници.

***) Като допълнение на това ще поменемъ още, че въ *Сборника за народни умотворения* на Мин. на Нар. Просвѣщение въ издѣлитѣ до сега книжки се нахождатъ сжко много цѣнни материали: пословици, пѣсни, обичаи, които би трѣвало да се иматъ прѣдъ видъ като материали за обичайний нашъ юридически битъ. Този родъ материали се срѣщатъ и въ другитѣ сжществующи у насъ сборници, списания и пр. библиографята на които интересующий се читателъ ще намѣри съ изискваната точностъ и подробностъ въ прѣкрасний трудъ на Д-рътъ Ив. Д. Шишмановъ въ първа книга на поменатий министерски сборникъ,

V.

Що трѣбва да се прави у насъ за събиранieto и изучаванieto на юридическитѣ ни обичаи.

Казахми нѣколко думи за произхожденieto на обичайното право и за отношението му къмъ писаното, както и за това имамы ли обичайно право и гдѣ се нахожда то; посочихми и значението на юридическитѣ обичаи и хвърлихми, най-послѣ, и единъ твърдѣ кратъкъ прѣгледъ върху въпроса: какво е направено у насъ за изучаванieto на обичайното право.*)

Сега се повръщамъ, споредъ обѣщанието си да *доискажемъ*, между друго, и *миѣнието си върху това: що може и що трѣбва да се направи у насъ за събиранieto и изучаванieto на юридическитѣ ни обичаи.*

Длъжни сме веднага и прѣди всичко да заявимъ, че много бързатъ ония, които сж се вече поопитали да правятъ единъ видъ научно кодифициране отъ до сега събранитѣ у насъ материяли по тѣзи частъ. Рано е.

Много е още рано да правимъ обобщения, да теглимъ изводи и да строимъ положения (тезиси), за които и да било у насъ обичайно-правни институти. Смѣло може да се утвърди, че една подобна постѣпка може да приведе само къмъ нѣколко заблуждения, грѣшки и произволности. Трѣбватъ масса сурови материяли, юридически обичаи по единъ институтъ отъ всичко и най-затѣтитени кжтове на пространната наша татковина, за да може да си послужи нѣкой за каквото и да било окончателно-научно кодифициране на тоя институтъ.

Ако руситѣ иматъ обичайното право на Пахмана**), Мали-

*) Обычное гражданское право въ Россіи. Юридическіе очерки. Два тома. I. Собственность, обязательства и средства судебного охраненія.—II. Семейное право, наследство и опека С. В. Пахманъ. Спб. 1878 и 1879 г.

**) Виджъ „Юридически Прѣгледъ“, книжка VI и VII.—Въ послѣдната си статійка по въпроса: какво е направено у насъ и пр., ний сме пропуснали съвършено неволно да споменемъ за хубавитѣ и вече печатани сборки на нѣкои наши етнографы, каквото на г. г. Шапкарева (Сборникъ за бълг. народни умотворения; до сега сж излѣзли четири таквизъ и г. III-въ готви още три за печатъ), на Св. Либеиовъ (Баба-Ега) и на П. Р. Славейкова (Български притчи или пословици, ч. I-а по азбученъ редъ А.—Н.—съдържа 1511 притчи).—Особно важни сж за юриста трудовѣта на г. Шапкарева и Славейкова. Първий, впрочемъ, ни е съобщилъ своята напечатана отъ него въ III-й му сборникъ сбирка по обичайното право, която влаза и въ нашия Сборникъ. Г. Шапкаревъ за Македония Свещ. Кожухаровъ — за Хасково, г. Хр. Константиновъ (стенографъ) — за Ахъ-Челебийско, и г. Русеки (учитель)—за Стара-Загора сж най-голяма готовность се отзоваха на нашата първа покана за събиране и изучаване на юридическитѣ ни обичаи. Даването на нашата етнографическа книжница се обогатява и ние

шева *) и Оршански **), то не трѣбва да губимъ прѣдъ видъ, че тѣ се явихъ само слѣдъ една порядѣчна дѣятелность на цѣль мравунекъ работници и събиратели въ тѣзи область. А пѣкъ ние само едва започвами. Не дѣйте бърза! Бързанието е наистина похвално качество, нѣ това е само тогазъ, когато е на мѣсто; а то не е на мѣсто, щомъ досѣга една правна, сериозна работа.

Нѣ да минемъ безъ повече забикалки къмъ поставении си въпросъ: що трѣбва и що може да се направи у насъ за събиранието, изучванието и кодифициранието на обичайното ни право.

Мислимъ, трѣбва да се направи твърдѣ много и твърдѣ малко. Твърдѣ много, защото ако работата се прѣдостави, както е било до сега, на частни лица, на личната инициатива и дѣятелность на кои и да било, то при най-хубавитѣ условия за работа, каквито вече не ни липсватъ, при най-правилното присърдце и при едно ненадвиваемо постоянство, тя работата, не ще повирѣе. Тогазъ ще трѣбва да се работи много и да се чака още по-много. Твърдѣ малко, ако въ това дѣло се намѣси обществото: обществото ние разбирами малко пошироко, разбирами го въ смисль на съдѣйствието на съвокупни и задружни сили, като дружества, общини, окржия, на стигами даже до държавата, която за насъ е все така обществово въ неговото висше изражение.

За да бждемъ по-ясни ще се изразимъ съ други думи. За сравнително по-скоро и сполучливо извършване на прѣдприятието за което ни е дума, непрѣменно трѣбва да вземе участие и правителството съ нѣкои негови спомагателни органи. Нѣ какъ трѣбва да стане това? Какъ да се уреди една толкозъ мжчна, и сериозна-научна работа? Да се остави ли всячко да вземе отгорѣ си правителството, хазната? — Никакъ.

Ако ние прибѣгвами и въ тѣзи работа до съдѣйствието на правителството, то е защото сми напълно убѣдени, че у насъ иначе и не може. Опитътъ, колко малкъ и даимиами, ни е довелъ до съвършено нежелателното вѣрвание, че частната и частно-дружественна дѣятелность не може да дава богата жътва.

**) Обычное право. Кр. Малишевъ. 1878 г.

***) Изслѣдование по русскому праву обичному и брачному. I. Народный судъ и народное право. II. Духовный судъ и семейное право. III. Реформа

Много пакти тѣзи жтва е слаба, обикновенно же — никаква. Па и да бѣше възможна и производителна тѣзи дѣятелность, става необходимо да се попита, кой би я уредилъ, кой би я свързалъ, кой би ѝ давалъ тонъ? — Веднага ми идва на умъ — толкозъ желанното възстановление и съставление въ София на Българско Юридическо Дружество. Наистина, то би много съдѣйствувало за осъществление на прѣдприятието. Обаче у него, за сега поне, нѣма, па и дълго врѣме не ще има, тѣзи материялни и морални сили за дѣйствие.

Въ работата на събиранieto юрид. ни обичаи отъ всички кѣтове на хубава и обширна България сѣ толкозъ необходимими усърдието и умѣнието, колкото влиянието и паритѣ. Безъ влиянието и паритѣ на едно централно, власть и срѣдства имѣюще, учреждение, което да привлече къмъ себе единичнитѣ и задружни работнически сили въ областта на обичайно-правния ни битъ, усърдието и умѣнието ще останѣт само таквизъ. Кой не знае, че пѣкълтъ е посланъ съ найхубавитѣ желанія и намѣрениа, нѣ неосъществени?

И така, ние поставяме като *conditio sine qua non* за сполуката на работата: дѣятелната намѣса на нашето правителство.

А ето какъ разбираме, че трѣбва да стане тѣзи намѣса за да не се обиколи прѣдприятието отъ канцелярщина и за да не се обърне на една казійонна работа.

Министерството на Правосѣдието или же Министерство на Просвѣщението — безразлично — взема инициативата и съставя една комиссия, било като допълнение къмъ комиссията за изучаванieto на българската етнография, било отдѣлно.*) Тѣзи комиссия ще има за свои спомагателни органи на дѣйствие, съ прѣпорѣжката на надлѣжнитѣ вѣдомства и власти, общинитѣ, мировитѣ сѣдии, учителитѣ, особно селскитѣ, селско-общинскитѣ кметове и писари, священниците и всички любители и събиратели на народнитѣ обичаи. Юридическото ни дружество въ столицата, ако ли се основѣтъ, както е желателно и други, въ провинцията, тоже ще бѣдѣтъ спомагателни дѣйци на тѣзи комиссия въ всеѣко отношение, т. е. и при съставяние программитѣ, упѣтване и извършване събиранieto, най-

*) Тѣзи комиссия може да бѣде съставена и при юридическия факултетъ на Висшето ни училище или при кое и да било подходяще учреждение. Въ Рѣсия подобна комиссия е уредена при Етнографическото отдѣление на Импер.

послѣ и при обнародване материалитѣ. При юридическитѣ ни дружества въ провинцията, а може и при нѣкои окръжни и други общински власти, могатъ да се съставятъ мѣстни комисии за събиранieto и изучаванieto на юридическитѣ ни обичаи. Всичко събирано изъ разнитѣ мѣста — села, колиби, паланки, градове — ще бжде испроваждано до централната комиссия.

Прѣди всичко, обичайно-правната комиссия, която, както казахми, може да бжде и часть отъ етнографическата при Министерството на Просвѣщението, ще трѣбва да извърши едно друго, най-важното — нѣщо. Тя ще трѣбва да работи и изработи свѣстни и обширни програми за изучаванieto на разнитѣ клонове на правото и сѣдебнитѣ наредби въ народа. До сега издаденитѣ програми: 1) сж изчерпани и ги нѣма въ обращение; 2) тѣ сж доволно остарѣли; 3) та сж недостатъчни*) понеже досѣгатъ само обичаитѣ по гражданското ни народно право и не досѣгатъ никакъ на областта на углавното право и сѣдотворението. Тѣзи послѣдната област не би трѣбвало по никой начинъ да се испуска изъ очи, когато се заловимъ сериозно за хубавото дѣло.

Програмитѣ, пригответни отдѣлно или заедно, изеднжж или постъпенно, трѣбва да се напечататъ въ възможно голѣмъ брой книжки, и да се распроводжтъ и раздаджтъ даромъ освѣнъ до всички поменхти сътрудници въ разни мѣста, още и всѣкому, който би поискалъ да си я има и да се опита да поработи съгласно съ тѣзи програма. Програмитѣ трѣбва да бжджтъ съставени, колкото се може, по-популярно, съ езикъ, който и да запази юридическата терминология, нѣ който пакъ трѣбва да бжде достъпенъ и за

*) Богиничевата програма (въ твърдѣ хубавия прѣводъ на г. Оджакова) е една книжовна рѣдкостъ у насъ. Нея неможе си я достави любительтъ освѣнъ съ много дирение, трудъ и пари. Нашата програма, както впрочемъ и г. Богиничевата, обѣма само гражданското право. Тя сенамѣрва още въ обращение; нѣ слѣдъ издаванетоъ ѝ вече сж направени много голѣми измѣнения и увеличения по тѣзи часть. Необходимо е прочее пригответенieto на една нова, обширна програма. За тѣзи цѣль най-много ще ни послужатъ рускитѣ програми по прѣдмета, бройтъ на които е твърдѣ голѣмъ. Ние ще посочимъ на по-новитѣ: 1) на П. А. Малишева:—Програма для собиранія юридич. обычаевъ (по гражд. право, 34 стр.) Сиб. 1878;—2) на И. Я. Фейницкій (по углавното право, 17 стр.).—Тѣзи програми сж напечатани, между другото, и въ нѣкои сборници и журналы. Най-новата програма е най-пълната. Тя носи заглавие: *Програма для собиранія народныхъ юридическихъ обычаевъ*. Изданіе комисіи собиранія народныхъ юридическихъ обычаевъ, состоящей при отдѣленіи этнографіи императорскаго русскаго географическаго общества. Сиб. стр. 85.—Тѣзи програма е много пълна и съдържа 425 въпроса по гражданското, углавното право и сѣ-

селскій малограмотенъ даскалъ и попъ. При всѣка программа необходимо е да има образци за отговоритѣ, та да може и най-неопитниитѣ да се ухвати въ една нова и мъчна за него работа.

За улеснение и обигравание съ работата, членоветѣ, било отъ централната, било отъ мѣстнитѣ комиссии, може да направятъ една особна за туй расходка низъ България и, освѣнъ като лично подканятъ тогосъ-оногосъ за залавяние на работа, да ги насърдчатъ, да имъ посочатъ какъ да подкачатъ и т. н. Най-послѣ, ако се окажатъ и вѣщи доброволци, готови да тръгнатъ низъ селата за тази цѣль, още похубаво. На таквизъ даже може да се плати едно прилично възнаграждение за труда. Въ това толкозъ важно дѣло, най-сетнѣ, бихъ могли да се увлѣкятъ, прѣзъ ваканционнитѣ мѣсеци, и студентитѣ отъ Юридическия факултетъ на Висшето ни училище — млади, нѣ солидни работници за прѣдначертаната цѣль.

По този начинъ, щѣ ни се да вѣрвами, ще може да рукиятъ изъ всичкитѣ краища и прѣдѣли на България — разбирами и краищата извънъ княжеството ни — отъ гдѣ повече, отъ гдѣ по-малко — обширни сборки и градивца за великата сграда, която ще има да се строи въ централното мѣсто отъ отборнитѣ мастори.

Ако се явятъ и мѣстни архитекти за постройката — толкозъ по-добрѣ. Ако нашитѣ окръжни постоянни комиссии, нѣкои наши по богатички кметства съставятъ свои комиссии отъ мѣстнитѣ интелегентни сили и всѣки за мѣстото си, побърза да пригответи, състави и издаде по една сборка, нѣма освѣнъ да имъ се ржкоплѣска, да се похвалятъ и заслужено. По тозъ начинъ, ще се постави въ всѣки случай поне здрава основа за тѣзи величественна, научна сграда — най-важната частъ на нашето обичайно право.

Тръгне ли ведижъ работата, въ единъ особенъ сборникъ или же въ единъ специаленъ отдѣлъ въ Сборника на народни умотворения на Мин. на Нродното Просвѣщение трѣбва да се подкачи печатанието на материалитѣ *tels quels*, споредъ мѣстности, съ нѣкои само редакционни, и то, съ прѣдпазливостъ направени, поправки. При това редактиране и печатание трѣбва да се гледа внимателно да се спазятъ народнитѣ думи за разнитѣ юридически термини, говорѣтъ, описателнитѣ обрати, пословницитѣ, поговорекитѣ български

дирки и сѣнки отъ народното происхождение на материали-
тѣ за обичайното право.

При това, споредъ нашето мнѣние, не малко материали
за наблюдаване и изучаване народний юридически битъ
би могли да даджтъ каквито и да сж рѣшенията и приездитѣ
на селско-общинскитѣ сждилища. Обаче тѣзи рѣшения и при-
сжди би трѣбвало да се прѣгледватъ отъ централната ком-
миссия и отъ тѣхъ да се напечататъ само по-характернитѣ.

Тѣзи отдѣлни сборници или отдѣли въ министерский сбор-
никъ наедно съ издаденитѣ отъ разни мѣстни комиссии ще съста-
вятъ една богата сборка отъ юридическитѣ обичаи на българския
народъ. До като тѣ растѣтъ, а при вземанието на посочени-
тѣ отъ насъ мѣрки, тѣ не ще може да не растѣтъ, ние ще
имами вече онова, което сега ни липсува, за да може смѣло
да се подкачи и кодифициранieto на разнитѣ обичайно-прав-
ни институти, съставянието на обичайни положения и пр.
и пр. Тогазъ ще може вече да се говори смѣло не само
за българското обичайно право, нъ ако щете за събраното,
записано и кодифицирано наше обичайно право. Тогазъ и
профессорътъ за своята катедра, и сждията — за своето правдо-
раздаване, и законодательтъ — за великата миссия на законо-
полагание — ще иматъ въ рѣцѣ единъ цѣненъ изворъ, богатъ
за справки и заемствования.

Ние не се съмнѣваме, че поставена на таквазъ нога
дѣятелността по събиранието и изучаванието на нашето оби-
чайно право ще даде богати плодове. Не само паричното
насърдчаване и плащанieto на труда ще играе тукъ нѣ-
каква роль. Не по-малко ще има значение и надпрѣварва-
нието. Всеки сждия, адвокатинъ, учителъ, писаръ, и пр. ще
пожелае да направи единъ хубавъ приносъ за едно отъ тол-
козъ голѣма важность дѣло. Разбира се, тукъ ще има и трѣ-
бва да има прѣпорѣка за нѣкои лица и отъ горѣ, — за как-
вато прѣпорѣка по-прѣди поменжхми.

Ето нѣ въ общи чърти, какъ, споредъ насъ, би трѣб-
вало да се разрѣши поставений отъ насъ въпросъ. Чини ни
се, че бѣхми доста ясни. Може само на нѣкои да се види
прѣдложенieto ни свързано съ доволна сложна организация и
работа. Да! На първи погледъ тѣзи сложность бие въ очи. Нъ при
уреджанието на работата, сложностьта ще се покаже, че е
благоразумно и необходимо. Не и да има сложность! Ще

отъ това? Не струва ли при важността на дѣлото да не се плашимъ и отъ една сложна работа?

Сега да се съкратимъ и да искажемъ въ нѣколко думи мнѣнието си.

1. — Работата за събиранieto и изучаванieto на юридическия обичай у българския народъ трѣбва да се възложи върху една централна нарочита комиссия, която да заседава при Министерството на Правосъдието или Просвѣщението и която може да се присъедини къмъ Етнографическата комиссия или же при Висшето ни училище.

2. — Прѣди всичко да се изработятъ программы за събиранieto юридически обичаи по гражданското и углавното право и по сѣдоустройството и сѣдопроизводството.

3. — Программатъ да се распродѣлятъ до всички сѣдии, учители, писари, свѣщенници (особно въ селата) и пр. лица съ прѣпорѣка да обърнатъ внимание и да пороботятъ кой колкото и както може по тѣхъ.

4. — Комиссаритъ, на и други вѣщи лица, се испроводятъ на обиколка съ цѣль да обучатъ желающитъ какъ да се постѣпни и, като видятъ нѣкои опитни работници, насърдчатъ ги, даватъ имъ наставления и сръдства и ги впускатъ въ работа. На вѣщитъ доброволци събирачи се плаща тоже да ходятъ по събиране на юридическия обичай.

5. — Да се съставятъ мѣстни юридически дружества или комиссии, които да съдѣйствуватъ въ работата на централната комиссия и които да работятъ по сѣщитъ программы и за сѣщата цѣль.

6. — Събранитъ материяли да се печататъ въ особни сборници.

Таквоя е нашето мнѣние. О подробноститъ ний не се придържамъ много. Могатъ въ тѣхъ да станатъ измѣнения. За насъ е важно главното: да се заловимъ на работа сериозно. Тамъ е всичкий въпросъ.

С. С. Бобчевъ.

ОТЪ АВТОРА.

Къмъ статията ни „Нѣколко думи за бѣлг. обичайно право,“ която е взвѣдъ изъ *Юр. Прѣгледъ*, ние прибавихми и една часть отъ „Сборника си на юрид. обичаи,“ който бѣхми починили да печатами още на 1888 год. Това правимъ защото може да се забави издаванъето на цѣлия сборникъ, а мнозина отъ читателитѣ сж искали отъ насъ да имъ набавимъ това, което вече енанечатано.

Цѣна единъ левъ

Намѣрва се за проданъ: въ администрацията на **Юрид. Прѣгледъ**, и въ книжарницитѣ на Бр. Кравареви въ гр. Пловдивъ и на Петръ Григорчевъ въ ст. София.

